

De consumptienota

„Het bevorderen van een zo goed mogelijke afstemming van het aanbod op de voorkeuren van de consument” is een van de belangrijkste doelstellingen van consumptiebeleid, schrijft minister Van Aardenne van Economische Zaken in de vorige week verschenen consumptienota. Maar blijkbaar acht hij die doelstelling niet op zijn eigen produkt van toepassing. Immers, de *nota Consument en consumptie* 1) komt op geen enkele wijze tegemoet aan de wensen die vanuit de samenleving naar voren zijn gebracht met betrekking tot het uitzetten van een consumptiebeleid. In hoogdravende frasen, zoals „het zo goed mogelijk tot stand en tot uitdrukking laten komen van een verantwoorde consumptiebeslissing van de consument” en „consumptieaspecten deel uit laten maken van het afwegingsproces bij de vorming van het algemeen overheidsbeleid”, wordt ons wel een consumptiebeleid voorgespiegeld, maar vervolgens komt er niets uit de hoge noed te voorschijn.

Dat is de teleurstellende conclusie waartoe men komt na bezien van de consumptienota. Teleurstellend vooral, na de verwachtingen die jarenlang zijn geweest. Toen in 1976 in de *nota Selectieve groei* een belangwekkende poging werd gedaan een visie te ontvouwen op de richting waarin productie en economische groei zich zouden moeten ontwikkelen en op de rol die de overheid daarbij zou kunnen spelen, werd algemeen gevoeld dat op het gebied van de consumptie hetzelfde zou moeten gebeuren. Maar het gebeurde niet. Er werden geen visies ontwikkeld en instrumenten ontworpen; er werd slechts „terrein verkend”.

Naar mijn mening zijn er twee redenen waarom een consumptiebeleid in een ontwikkelde economie als de onze in het economisch-politiek instrumentarium niet mag ontbreken. In de eerste plaats is dat de toenemende verwechting van individuele consumptiebeslissingen. Deze hangt samen met het stijgen van het nationaal inkomen per hoofd. Daardoor neemt de keuzevrijheid van de consument toe. Was hij in het verleden genoodzaakt zijn gehele inkomen op een belangrijk deel daarvan te besteden aan goederen of diensten die nodig zijn om in de meest noodzakelijke levensbehoeften te voorzien, thans kan een steeds groter deel van het inkomen als vrij besteedbaar worden aangemerkt. (Economisten spreken van een toename van het discretionaire inkomen.) Het spreekt voor zich dat de voorkeuren voor de richting waarin dit discretionaire inkomen wordt aangewend, sterk uiteenlopen. De een zoekt het in een accumulatie van al dan niet duurzame consumptiegoederen, de ander zou liever een grotere beschikbaarheid van overheidsdiensten wensen, een derde wil meer recreatiemogelijkheden, terwijl de vierde aan natuurbehoud en landschapsverbetering de hoogste prioriteit toekent. Het behoeft geen betoog dat deze uiteenlopende verlangens m.b.t. de manier waarop de „vrij besteedbare” particuliere en collectieve middelen worden aangewend, sterk conflicterend kunnen zijn. De consumptie van de één oefent in toenemende mate invloed uit op de welvaart van de ander. Mijn autotochtje verpest andermans stilte en frisse lucht. Zijn ongezonde eet- en drinkgewoonten kunnen leiden tot een verhoging van mijn premie voor de ziektekostenverzekering. Uit een oogpunt van welvaartsverhoging en verdeling — en waar zou het haar anders om te doen moeten zijn — kan de overheid hier niet afzijdig blijven. Zij kan zich niet verschuilen achter de consumentensoevereiniteit als door de negatieve externe effecten van consumptiebeslissingen van afzonderlijke consumenten de consumptievrijheid van anderen in het gedrang komt. Uiteraard reedt de overheid op dit terrein ook nu al op velerlei wijze ordenend op, maar het is juist de taak van het consumptiebeleid in dit optreden samenhang en consistentie te brengen.

Dat kan alleen wanneer een kader wordt geschapen waarbinnen een behoorlijke afweging van uiteenlopende consumentenbelangen, welke nu niet of slechts ad hoc plaatsvindt, meer systematisch kan geschieden.

De tweede reden waarom een consumptiebeleid m.i. noodzakelijk is, is gelegen in het bestaan van nauwe relaties tussen consumptie en allerlei doelstellingen van overheidsbeleid. Maatregelen op het gebied van de energiebesparing, het milieubeleid, de inkomenspolitiek enz. hebben directe implicaties voor de omvang en samenstelling van de particuliere bestedingen. Uiteraard wordt dit ook in de *nota Consument en consumptie* duidelijk ingezien — het terrein is goed verkend — maar er worden geen consequenties uit getrokken. „Het toetsen van maatregelen op sociaal-economisch gebied op hun implicaties voor de behoeftebevrediging” wordt wel wenselijk geacht, maar er wordt niet aangegeven hoe die toetsing plaats moet vinden. De Consumentenbond doet in dit verband b.v. de suggestie het beleidsinstrumentarium met een „consumptie-effectrapportage” uit te breiden.

De nauwe relatie tussen consumptie en allerlei doelstellingen van economische politiek zou niet alleen uit een oogpunt van behoeftebevrediging meer aandacht verdienen, er zou ook een positief gebruik van kunnen worden gemaakt. Het consumptiebeleid zou in dienst kunnen worden gesteld van bij voorbeeld de bevordering van volledige werkgelegenheid. Deze mogelijkheid om te komen tot een belangrijke uitbreiding van het economisch beleidsinstrumentarium wordt in de consumptienota echter falikant afgewezen. „Voor alle duidelijkheid zij gesteld dat het consumptiebeleid zoals omschreven in deze nota, geen instrument kan zijn van beleid dat gericht is op andere doelstellingen dan de behoeftebevrediging door consumptie”, schrijft de minister. En de consument, hij consumeerde voort.

Een laatste punt dat kan worden beschouwd als een ernstige tekortkoming van de nota is het ontbreken van een visie op de richting waarin de consumptie zich zou kunnen ontwikkelen. Ongetwijfeld doen zich momenteel belangrijke verschuivingen voor die op lange termijn grote implicaties hebben voor de omvang en samenstelling van de totale consumptie. De trendmatige toename van de vrije tijd (evt. versterkt door een werkloosheidsbestrijding langs de weg van arbeidstijdverkorting), veranderingen in de gezinsamenstelling, de toename van de bestedingsmogelijkheden en technische ontwikkelingen op het gebied van b.v. transport en communicatie, kunnen in sterke mate het aanzien van de consumptie veranderen, zeker wanneer zij vergezeld gaan van gelijktijdige veranderingen in attitudes en waarden t.a.v. arbeid, consumptie en vrije tijd. Een consumptiebeleid zou daarop in moeten spelen, maar de terreinverkenning in de consumptienota blijkt zich niet uit te strekken tot het verkennen van trends op lange termijn.

Uit het bovenstaande mag niet worden geconcludeerd dat er niets goeds staat in de *nota Consument en consumptie*. Dat het gebrek aan aantrekkelijke damesconfectie buiten de meer gangbare maten wordt opgeheven en dat kleine kernen door een „bibliobus” worden aangedaan, is zeker van belang. Maar waar het aankomt op het ontwikkelen van en vorm geven aan een samenhangend consumptiebeleid zijn we door de nieuwe consumptienota nauwelijks een stap verder gekomen.

L. van der Geest

1) Ministerie van Economische Zaken, *Nota Consument en consumptie*. Een terreinverkenning, september 1979.

Inhoud

<i>Drs. L. van der Geest:</i> De consumptienota	913
Column Investeringsvoetsing, door Prof. Dr. W. H. J. Reynaerts	915
<i>Drs. S. C. Bischoff van Heemskerck:</i> UNCTAD I t/m V en de Nederlandse houding op deze conferenties ..	916
<i>Prof. Dr. Ir. H. Priemus:</i> Volkshuisvesting en de huishoudelijke sector	921
<i>Drs. F. A. J. van den Bosch en Drs. C. P. Veerman:</i> Het aanbod van consumptieaardappelen. Een economische analyse ..	927
Maatschappijspiegel Sociologische economie als beroep?, door Drs. W. A. Arts en Drs. J. Veenman	933
Europa-bladwijzer Literatuurkroniek, door Drs. E. A. Mangé en Mr. T. P. J. N. van Rijn	937
Mededelingen	939

ESB lezen:

Ook de modale econoom gaat erop vooruit.

Hierbij geef ik mij op voor een abonnement op *Economisch Statistische Berichten*.

NAAM:
STRAAT:
PLAATS:
Evt.: no. collegekaart (studentenabonnement):
Ingangsdatum:

Ongefrankeerd opzenden aan*: ESB,
Antwoordnummer 2524
3000 VB ROTTERDAM Handtekening:

*Dit adres alleen gebruiken voor opgeven van abonnementen.

ESB

Weekblad van de Stichting Het Nederlands
Economisch Instituut

Redactie

*Commissie van redactie: H. C. Bos,
R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers,
P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck,
A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. van der Geest.
Adjunct-redacteur-secretaris: T. de Bruin*

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
3062 PA Rotterdam; kopij voor de redactie:
postbus 4224 3006 AE Rotterdam.
Tel. (010) 14 55 11, administratie: toestel 3701,
redactie: toestel 3790.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje
meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud,
getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f. 144,04 per kalenderjaar
(incl. 4% BTW); studenten f. 101,40
(incl. 4% BTW), franco per post voor
Nederland, België, Luxemburg, overzeese
rijksdelen (zeepost).
Abonnementen kunnen ingaan op elke
gewenste datum, maar slechts worden
beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Betaling: Abonnementen en contributies
(na ontvangst van stortings/giro-
acceptkaart) op girorekening no. 122945,
of op bankrekeningno. 25.50.56.877 van
Bank Mees & Hope NV, Coolsingel 93,
3012 AE Rotterdam, t.n.v. Economisch
-Statistische Berichten te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 3,30
(incl. 4% BTW en portokosten).
Bestellingen van losse nummers
uitsluitend door overmaking van de hierboven
vermelde prijs op girorekening no. 122945
t.n.v. Economisch Statistische Berichten
te Rotterdam met vermelding
van datum en nummer van het gewenste
exemplaar.

Advertentieverkoop:
Roelants/EPR
Postbus 53021
2505 AA Den Haag
Telefoon (070) 50 33 00
Telex 33101

Alle orders worden afgesloten en
uitgevoerd overeenkomstig de
Regelen voor het Advertentiewezen.

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
3062 PA Rotterdam, tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:
Arbeidsmarktonderzoek
Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek

Investerings- toetsing

De nieuwe Wet op de ondernemingsraden bepaalt dat de ondernemer de ondernemingsraad in de gelegenheid moet stellen advies uit te brengen over elk voorgenomen besluit tot het doen van een belangrijke investering. Voorts is de ondernemer verplicht de ondernemingsraad ten minste twee maal per jaar in te lichten over zijn verwachtingen ten aanzien van de resultaten van alle investeringen in binnen- en buitenland. Algemeen beschouwt men deze bepalingen als een belangwekkende uitbreiding van de bevoegdheden van de ondernemingsraad op economisch gebied. De werknemers beschikken voortaan over het recht investeringen te onderwerpen aan een toets naar eigen inzicht.

In maart van dit jaar liet minister Albeda het Bosschap weten dat de Wet op de bedrijfsorganisatie geenszins verhindert, dat de werknemers op bedrijfsstaksniveau medezeggenschap verwerven in het algemene investeringsbeleid. Deze uitspraak zal met name de voorzitter van de Voedingsbonden FNV deugd hebben gedaan. Eind 1976 gaf Schelling namelijk te verstaan geen heil meer te zien in voortzetting van de bestuurlijke verantwoordelijkheden van zijn organisatie in PBO-organen als de vakbonden geen volledige medebeslissingsbevoegdheid zouden krijgen bij het reguleren van de investeringen in de desbetreffende bedrijfsstakken. In publiekrechtelijk verband kan dus de investeringstoetsing formeel worden ingebouwd. Of dit ook metterdaad zal geschieden, is een andere vraag. Daarover beslissen argument en macht.

Recente kranteberichten melden de waarschijnlijke start per begin 1980 van een bedrijfsstak-informatiecentrum in de grafische industrie. In het bestuur hiervan zullen de vakbonden paritair participeren. Alle belangrijke investeringen met consequenties voor de werkgelegenheid zullen in dat kader onderwerp zijn van beraad. Voorshands kan deze toetsing echter niet leiden tot een investeringsverbod. Om die reden is de FNV-federatie Druk en Papier nog niet geheel tevreden met wat toch een opmerkelijk vervolg kan worden genoemd van wat op het terrein van het investeringsbeleid in de grafische cao in 1976 in gang is gezet.

Ook de vakcentrales blijven het idee van de investeringstoetsing voeden en stimuleren. Tijdens een lezingen-cyclus dit voorjaar aan de universiteit van Amsterdam bepleitte CNV-bestuurder Terpstra de instelling van bedrijfsstakraden, welke aan de ondernemingen onder meer bindende voorschriften zouden moeten kunnen geven met betrekking tot de investeringen. Vanuit de FNV werd eerder de gedachte gelanceerd van een

investeringskaderwet, die de overheid de bevoegdheid zou verschaffen om investeringen op hun maatschappelijke aanvaardbaarheid te beoordelen. De voorkeur van beide centrales voor een gericht investeringsbeleid van overheidswege boven een meer globale politiek zal intussen voldoende bekend zijn. Vanzelfsprekend kan ook het streven naar arbeidsplaatsenovereenkomsten en arbeidstijdsverkorting in het perspectief van de investeringstoetsing worden gezien.

In combinatie tonen bovengenoemde ontwikkelingen aan dat de vermaatschappelijking van het investeringsproces verder voortgang vindt. Op een andere plaats heb ik dit proces omschreven als het onttrekken van investeringsbeslissingen aan de exclusieve autonomie van de ondernemingsleiding met het doel de kring van beoordelende participanten te verbreden en andere dan louter bedrijfseconomische criteria in de besluitvorming te betrekken 1).

De problematiek van de investeringstoetsing speelt overigens niet alleen in ons land. In België is in november 1973 een Koninklijk Besluit van kracht geworden, dat de ondernemer voorschrijft de ondernemingsraad in te lichten over de economische vooruitzichten en de financiering van de voorgenomen investeringen. De medezeggenschapswetgeving in de Duitse Bondsrepubliek opent verschillende wegen waarlangs de werknemers invloed kunnen uitoefenen op het investeringsbeleid van de ondernemingen. De Betriebsverfassungsgesetz 1972 doet dit in negatieve zin. Artikel 111 van deze wet bepaalt dat de ondernemer met de Betriebsrat tijdig en op basis van volledige informatie moet overleggen over alle „Betriebsänderungen, die wesentliche Nachteile für die Belegschaft oder erhebliche Teile der Belegschaft zur Folge haben können”. Op grond van de Montan-Mitbestimmung 1951 en de Mitbestimmungsgesetz 1976 kunnen de werknemers via hun representanten in de Aufsichtsrat hun oordeel over de investeringsplannen kenbaar maken. In Italië biedt het aldaar sinds de hete herfst van 1969 op grote schaal toegepaste stelsel

van open ondernemings-cao's aan de werknemers de mogelijkheid om het investeringsgedrag van de ondernemers te beïnvloeden.

Waar in ons land, België, West-Duitsland en Italië de investeringstoetsing voornamelijk wordt beschouwd als een intern ondernemingsgebeuren, ligt in Zweden daarentegen het accent op een extern toetsingsrecht in handen van de vakbonden. Op straffe van schadeloosstelling mag de Zweedse ondernemer geen beslissingen nemen „on any important change in his operations” zonder voorafgaande onderhandelingen met de daarvoor in aanmerking komende vakbonden 2). In de Verenigde Staten van Amerika vormen de vakorganisaties evenzeer het voornaamste voertuig voor de medezeggenschap van de werknemers, doch deze reikt uitdrukkelijk niet verder dan tot wat wij de traditionele „managerial rights” kunnen noemen 3). Een empirisch onderzoek naar de werking van de zogenaamde „workplace bargaining” wees voor Engeland uit, dat het investeringsbeleid van de ondernemingen praktisch geheel buiten de onderhandelingsobjecten valt 4).

De investeringstoetsing is voor niet weinigen een volstrekt verwerpelijke aanslag op het profiel van de ondernemingsgewijze produktie, het begin van het einde van het kapitalisme dat aan zo velen zo grote vooruitgang heeft gebracht. Dat deze somberheid overtrokken is, bewijzen de ervaringen die in Duitsland met de werknemers-inspraak op het investeringsbeleid zijn opgedaan. In een vorig jaar verschenen boek worden deze als volgt geresumeerd: „Die Mitwirkung der Arbeitnehmer hat zu keiner feststellbaren inhaltlichen Veränderung unternehmerische Initiative geführt. Insbesondere ist die Orientierung am Rentabilitätsprinzip nicht tangiert worden: auch die Arbeitnehmervertreter waren übereinstimmend daran interessiert, die Leistungsfähigkeit ihrer Unternehmen zu erhalten und zu verbessern” 5). Op de keper beschouwd, biedt deze constatering over het effect van investeringstoetsing zowel vóór- als tegenstanders veel stof tot overpeinzing.

Reynaerts

1) Zie mijn *Samen werken, samen delen, samen sturen*, Leiden, 1977, blz. 7.

2) Co-determination at work act van 1-1-1977, artikel 11.

3) Clyde Summers, *Medezeggenschap op z'n Amerikaans*, SMO-publikatie 1979/2.

4) John Storey, *Workplace bargaining and managerial prerogatives*, *Industrial Relations*, 1976/4, blz. 40-55.

5) F. Kübler, W. Schmidt en S. Simitis, *Mitbestimmung als gesetzgebungspolitische Aufgabe*, Baden-Baden, 1978, blz. 151. Zie ook Kurt Gerl, *Partizipation und Mitbestimmung bei der Investitionsplanung*, Stuttgart, 1975.

UNCTAD I t/m V en de Nederlandse houding op deze conferenties

DRS. S.C. BISCHOFF VAN HEEMSKERCK*

Onlangs is de vijfde Wereldconferentie voor Handel en Ontwikkeling (UNCTAD) afgesloten. De resultaten van deze conferentie hebben tot veel teleurstelling geleid. De discussie over het nut van UNCTAD is weer opgebloeid. In dit artikel zal een overzicht worden gegeven van het ontstaan van UNCTAD, de belangrijkste onderwerpen op UNCTAD I t/m V en de houding van Nederland t.o.v. deze onderwerpen tegen de achtergrond van de ontwikkeling in het Nederlandse beleid t.a.v. ontwikkelingssamenwerking. Hierbij zal iets dieper worden ingegaan op UNCTAD V vanwege de actualiteit van deze conferentie. Tevens wordt gezien of UNCTAD thans nog een nuttige functie vervult.

Het ontstaan van UNCTAD

In 1964, bij de Negentiende Algemene Vergadering van de Verenigde Naties is de UNCTAD opgericht bij resolutie 1995 I). Bij deze resolutie werd UNCTAD opgedragen:

- de internationale handel te bevorderen;
- hiertoe voorstellen te doen en te coördineren met andere VN-organen, alsmede actie in andere VN-organen te initiëren;
- te fungeren als centrum voor harmonisatie van handelspolitiek van regeringen en regionale groeperingen.

Het voorstel tot het bijeenroepen van een internationale conferentie voor Handel en Ontwikkeling was door de Sovjetunie formeel in 1962 gelanceerd, maar werd al spoedig overgenomen door de ontwikkelingslanden, toen nog verenigd in de Kaïro-groep 2). In die tijd won de gedachte veld dat ontwikkelingslanden niet tot ontwikkeling kunnen komen door financiële hulp alleen, doch dat juist een redelijk aandeel in de internationale handel hun ontwikkeling vooruit kon helpen 3). Door het bijeenroepen van een handelsconferentie en het institutionaliseren van deze conferentie hoopten de ontwikkelingslanden meer greep te krijgen op de internationale economische relaties, die vrijwel geheel door westerse industrielanden werden gedomineerd. De westerse landen, die aanvankelijk zeer wantrouwend hadden gestaan tegenover het door de USSR gelanceerde idee om een handelsconferentie te houden, begonnen langzamerhand minder bezwaren te maken tegen een nieuwe organisatie en zo werd eerst UNCTAD I gehouden en vervolgens het orgaan geïnstitutionaliseerd.

UNCTAD I t/m V

Tijdens UNCTAD I (1964, Genève) spelen de handelskwes-

ties een cruciale rol in de besprekingen. Door de Groep van 77 (G77) 4) werden voorstellen ingediend voor gemeenschappelijke principes m.b.t. de internationale handel.

De belangrijkste voorstellen hierbij betroffen de toegang tot de markten voor alle produkten, nieuw toe te stane preferenties voor eindprodukten en marktorganisatie voor grondstoffen 5). T.a.v. deze onderwerpen zijn nauwelijks opzienbarende resultaten bereikt. Dit kan o.a. worden geweten aan de houding van Frankrijk t.a.v. de toegang tot de markten en die van de VS m.b.t. de nieuw te verlenen preferenties. Bescheiden resultaten waren een aan de Wereldbank aanbevolen studie inzake compensatoire en aanvullende financiering bij daling van exportopbrengsten en de ruime instemming met de doelstelling dat 1% van het BNP (overheids gelden en particuliere stromen) naar ontwikkelingslanden zou worden geleid. T.a.v. de schuldenproblematiek en de internationale monetaire relaties, problemen die ook door de G77 waren aangekaart, werd geen overeenstemming bereikt. Pikant detail is dat reeds tijdens UNCTAD I (evenals tijdens UNCTAD V) gepleit werd voor een groep experts die over monetaire zaken zou praten. De belangrijkste B-groep landen, inclusief Nederland, stemden tegen de resolutie die dat bepleitte 6).

De voorbereidingen voor UNCTAD II (New-Delhi, 1968) waren tamelijk intensief. De Groep van 77 had haar standpunten en wensen kenbaar gemaakt op het gebied van o.m. de grondstoffenproblematiek, de handelsliberalisatie, een preferentieel handelssysteem voor ontwikkelingslanden, de handel met de socialistische landen, handelspromotie, publieke en private ontwikkelingsfinanciering, de schuldenproblematiek, compensatoire en supplementaire financiering, monetaire zaken, scheepvaart, arbeidsverdeling, voedsel, overdracht van technologie, onderlinge samenwerking en speciale maatregelen voor de bijzondere categorieën ontwikkelingslanden.

* Lid van de Tweede-Kamerfractie van D'66.

1) Zie Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Verslag van de Nederlandse delegatie naar de 19e Zitting van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties*, 1964, blz. 73.

2) De Kaïro-groep was een groep van 18 delegaties uit ontwikkelingslanden die in 1962 een conferentie hadden gehouden inzake economische ontwikkelingsproblematiek. Zie voor verdere informatie: *Verslag van de Nederlandse delegatie naar de 17e Algemene Vergadering van de Verenigde Naties*, uitgegeven door het Ministerie van Buitenlandse Zaken, 1962, blz. 122 e.v.

3) Zie ook: *Deelgenoten in ontwikkeling*, Rapport van de Commissie-Pearson, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1970, blz. 51 e.v.

4) In UNCTAD wordt gewerkt met een groepensysteem. Resoluties worden b.v. ingediend namens de G77 (de ontwikkelingslanden), de B-groep (de geïndustrialiseerde landen) en de D-groep (de Oostbloklanden). China is in geen van de groepen ingedeeld en opereert dus op zich zelf.

5) Zie *Verslag van de delegatie van het Koninkrijk der Nederlanden naar de Conferentie inzake Handel en Ontwikkeling van de Verenigde Naties*, Ministerie van Economische Zaken, 1964, blz. 160 e.v.

6) Zie *Verslag* onder noot 5, blz. 80 e.v.

Deze eisen, die op een ministeriële bijeenkomst van de G77 (Algiers, 1967) werden gefiatteerd zijn voor het overgrote deel een uitwerking of herhaling van de wensen die door de G77 tijdens UNCTAD I kenbaar waren gemaakt. Op zich is dat niet verbazingwekkend. Op UNCTAD I was een groot deel van de resoluties en beginselen aanvaard met onthouding of tegenstem van de westerse landen. Deze hadden zich dan ook in de jaren 1964-1968 niet aan die aanbevelingen gebonden geacht.

Als voornaamste resultaten van UNCTAD II kunnen worden genoemd:

1. een actieprogramma m.b.t. bepaalde grondstoffen 7), waarbij o.m. studie, voorraadvorming en specifieke onderhandelingsconferenties werden aanbevolen;
2. een resolutie inzake een niet-wederkerig nondiscriminatoire preferentieel systeem voor ontwikkelingslanden (hoewel over de streefdatum voor invoering hiervan geen overeenstemming werd bereikt);
3. de beginselovereenstemming over verhoging van de doelstelling van de omvang van financiële hulpverlening en de erkenning van de noodzaak tot verbetering van de voorwaarden waaronder de hulp wordt verstrekt 8);
4. een verklaring over de wereldvoedselsituatie, die een analyse geeft van de oorzaken van ondervoeding en aanbevelingen doet voor verbetering in deze situatie.

Echter, ook in 1968 was er grote teleurstelling over de geringe resultaten; toen al werd de vraag gesteld of op deze wijze moest worden voortgegaan. Een oplossing werd toen gezien in meer armsgang voor de secretaris-generaal van UNCTAD, die, volgens een aantal ontwikkelingslanden, behalve een adviserende, ook een operationele rol zou moeten spelen.

In de Lima-declaratie en het actieprogramma van de G77 ten behoeve van UNCTAD III stonden de meeste eisen die de G77 ook reeds tijdens UNCTAD I en II ter tafel had gebracht, weer opgesomd. Relatief veel aandacht werd besteed aan de hervorming van het monetaire stelsel en de overdracht van technologie.

Over de belangrijke onderwerpen van UNCTAD III (Santiago, 1972), te weten de multilaterale handelsoverhandeling (MTN) en de „link” tussen de creatie van speciale trekkingsrechten (SDR's) bij het IMF en het verschaffen van ontwikkelingsfinanciering, werden nauwelijks compromissen bereikt.

De compromis-resolutie inzake de MTN (welke in 1973 zou aanvagen) bevatte een aantal beginselen op basis waarvan de MTN's zouden moeten worden gevoerd. Een van deze beginselen betrof compensatie voor het geval de door de ontwikkelingslanden verkregen voordelen op handelspolitiek gebied (preferenties) door de MTN's zouden worden aangetast (in de resolutie staat niet vermeld waaruit de compensatie zou bestaan 9)). Daarnaast bevatte de resolutie allerlei technieken die voldoende participatie van ontwikkelingslanden in de MTN's moesten garanderen.

Een tweede „resultaat” werd gevormd door het compromis inzake monetaire kwesties, waarbij het belang van participatie van ontwikkelingslanden in de monetaire onderhandelingen (nogmaals) werd erkend, de noodzaak van samenwerking tussen IMF, GATT en UNCTAD werd benadrukt en het IMF werd uitgenodigd met de grootst mogelijke spoed de beloofde studie over de „link”, alsmede voorstellen voor een mogelijke invoering van een levensvatbaar „linksysteem” ter tafel te brengen. Over de paragraaf inzake „de link” is apart gestemd. Zes landen onthielden zich 10).

Uit de gebruikelijke wensenlijst van de G77 (de verklaring en het actieprogramma van Manilla) werd tijdens UNCTAD IV (Nairobi, 1976) verreweg de meeste aandacht besteed aan de grondstoffenproblematiek. De schuldenkwestie en de overdracht van technologie vormden eveneens belangrijke punten van bespreking. Het belangrijkste resultaat van UNCTAD IV was de afspraak te gaan onderhandelen over 18

grondstoffen 11) en over een gemeenschappelijk grondstoffenfonds, dat de voorraden van grondstoffen, evenals maatregelen zoals b.v. research en diversificatie moest financieren. Het compromis over de schuldenproblematiek was nietszeggend 12). Voor de opstelling van een conceptcode voor de overdracht van technologie werd een groep van experts ingesteld en werd een onderhandelingsconferentie afgesproken 13).

De meningen over de resultaten van UNCTAD IV waren verdeeld. Er werd gesproken van een „commitment to negotiate” tijdens UNCTAD IV na een „commitment to commit” tijdens de Zevende Speciale Zitting van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties. Anderzijds werd erop gewezen dat er t.a.v. de grondstoffenproblematiek niet veel meer was afgesproken dan onderhandelingsdata.

Nu enige jaren verstreken zijn kan worden gesteld dat het grondstoffenprogramma van UNCTAD IV (nog) geen doorbraak heeft betekend. Er is een heel klein gemeenschappelijk fonds tot stand gekomen van \$ 750 mln. (i.p.v. de \$ 6 mrd. die aanvankelijk was voorgesteld) en er is wellicht sprake van één extra grondstoffenovereenkomst (rubber).

Naast het gebruikelijke wenspakket heeft de G77 in haar Arusha-declaratie t.b.v. UNCTAD V (Manilla, 1979) een interessante analyse gegeven van de falende economische orde op het gebied van de handelsrelaties waar bepaalde industrieën in de rijke landen, mede door het gebrek aan een anticiperend herstructureringsbeleid van de regeringen, in moeilijkheden kwamen. Deze moeilijkheden nu werden afgewenteld door de grenzen met de ontwikkelingslanden te sluiten. Er zou, aldus de G77, een mechanisme binnen UNCTAD moeten worden gecreëerd dat productie- en handelspatronen moest bestuderen ten einde de sectoren aan te wijzen die in aanmerking kwamen voor herstructurering.

Ook het falen van de oude orde op monetair gebied (het Bretton-Woodssysteem) was relatief zwaar op de schouders van ontwikkelingslanden terechtgekomen. De onmogelijkheid de koersschommelingen van de valuta binnen de perken te houden, het achterblijven van het hulpvolume en het opkomend protectionisme, dit alles noopte de ontwikkelingslanden de keuze te maken tussen twee kwaden: dure leningen te sluiten bij particuliere banken ofwel het ontwikkelingsprogramma terug te schroeven. De eis van de G77 was om een middellange-termijnkrediet te krijgen bij het IMF onder niet al te stringente voorwaarden. Voorts werd (zoals gebruikelijk) gepleit voor meer aandacht voor de ontwikkelingslanden bij het IMF in het algemeen alsmede meer invloed van ontwikkelingslanden op de monetaire gang van zaken. Instelling van een groep van experts in UNCTAD ter bespreking van deze materie werd bepleit, evenals tijdens UNCTAD I.

7) Cacao, suiker, oliehoudende zaden, oliën en vetten, natuurrubber, harde vezels, jute, bananen, citrusfruit, katoen, peper, thee, wijn, tabak, ijzererts, wolfram, mangaanerts, mica, schellakfosfaten. Zie ook *Verslag van de Nederlandse delegatie naar UNCTAD II*, nr. 2, blz. 247 e.v.

8) Sommige ontwikkelde landen aanvaardden als datum voor de doelstelling van 1% van het BNP 1972, andere 1975. Een aantal ontwikkelde landen zegde toe onder deze 1% als ODA 0,75% te zullen besteden. Zie *Verslag van de Nederlandse delegatie naar UNCTAD III*, blz. 174 en 181.

9) Zie Resolutie 8 III, *Verslag van de Nederlandse delegatie naar UNCTAD III*, deel II, blz. 90 e.v.

10) Zie *Verslag van de Nederlandse delegatie naar UNCTAD III*, deel II, blz. 93 e.v. De VS, Australië, Nieuw Zeeland, Dahomey, Cameroen en Zuid-Afrika onthielden zich.

11) Zie *Verslag van de Nederlandse delegatie naar UNCTAD IV*, blz. 77. Naast de produkten die ook reeds in noot zeven genoemd staan, betreffen de onderhandelingen de produkten bauxiet, koffie, koper, tropisch hout en tin. Afgevallen van de lijst onder noot zeven zijn citrusfruit, wolfram, mica, peper en schellak.

12) Zie *Verslag van de Nederlandse delegatie naar UNCTAD IV*, blz. 85.

13) Zie *Verslag van de Nederlandse delegatie naar UNCTAD IV*, blz. 59.

Zoals begrijpelijk speelden bovengenoemde kwesties alsmede de eerder door het westen aan de orde gestelde interdependentie, een belangrijke rol. Ook wat betreft de resultaten op deze terreinen kan niet worden gesproken van een groot succes. Over een aantal punten werd overeenstemming bereikt, t.w.:

- een principeverklaring om in het algemeen geen barrières op te werpen tegenover de (vrije) wereldhandel en de aanvaarding van een onderzoek binnen UNCTAD dat kan uitmonden in (algemene) aanbevelingen; alsmede een strikte controle binnen de GATT van beperkende maatregelen die export van ontwikkelingslanden naar ontwikkelde landen treffen;
- met algemene stemmen werd een resolutie aangenomen die een programma op lange termijn bevat m.b.t. de minst ontwikkelde landen. De resolutie beveelt tevens een verdubbeling van de hulp aan de armste landen aan. De VS, het VK en de Oosteuropese landen hebben zich tegen deze verdubbeling verzet;
- een doorbraak betekent voorts de erkenning van de code m.b.t. de lijnvaart door de EG, de Scandinavische landen en Oost-Duitsland. Deze code verdeelt de lijnvaart volgens de formule dat 40% van de vaart wordt toebedeeld aan elk van de twee landen die bij de lijn betrokken zijn en 20% overblijft voor de vrije markt;
- ten slotte is er nog een compromis bereikt t.a.v. de samenwerking tussen ontwikkelingslanden onderling. Het compromis luidt, dat uit de UNCTAD-begroting drie bijeenkomsten worden gefinancierd voor ontwikkelingslanden onderling ter voorbereiding van de Speciale Zitting van de Algemene Vergadering in 1980. De compromissen inzake de overdracht van technologie en institutionele kwesties zijn niet opzienbarend.

Als mislukking kan worden genoemd dat voor de verdere bespreking van een aantal structurele veranderingen in de internationale economische relaties zelfs geen goede institutionele „follow up” is gevonden. (Een inhoudelijke oplossing voor deze monetaire en handelsvraagstukken heeft er tijdens UNCTAD V nooit ingezet.) Tegen de instelling van een groep van experts ter bespreking van monetaire aangelegenheden in UNCTAD heeft vrijwel het gehele westen gestemd (op Noorwegen en Nederland na). De resolutie inzake protectionisme en structurele aanpassing is — alhoewel een stap in de goede richting — te vaag om op korte termijn tot een fundamentele aanpak van deze kwestie te komen. Ook t.a.v. het begrip interdependentie kwam men niet nader tot elkaar. Interdependentie wordt sinds 1977 door de B-groep uitgelegd als het creëren van koopkracht in ontwikkelingslanden ten einde hierdoor weer de westerse economieën te stimuleren. De ontwikkelingslanden verstaan eronder de samenhang van handel, monetaire transacties e.d. De interdependentie-kwestie is naar de Raad voor Handel en Ontwikkeling doorverwezen 14). Ook t.a.v. de middellange-termijnkredietfinanciering, de schuldenproblematiek en het 2e loket van het grondstoffenfonds 15) is niet voldoende vooruitgang gemaakt. Wederom teleurstelling dus over de resultaten van UNCTAD V.

Zoals in de inleiding reeds gesteld, hebben de ontwikkelingslanden gepoogd met de instelling van UNCTAD en de binnen het kader van UNCTAD aan de orde gestelde onderwerpen gepoogd meer greep te krijgen op de belangrijkste pilaren van de internationale economische betrekkingen. Derhalve ziet men op alle UNCTAD-conferenties (deelaspecten van) de onderwerpen handel, grondstoffen en de monetaire problematiek beurtelings aan de orde komen. Mede uit het feit echter dat de meeste onderwerpen telkens weer terugkomen kan worden geconcludeerd dat de ontwikkelingslanden niet zijn geslaagd in hun opzet door UNCTAD meer greep te krijgen op de internationale betrekkingen. De belangrijkste oorzaak hiervan is dat de huidige orde in de internationale betrekkingen de meeste B-groep landen zeer dierbaar is. Ook blijkt uit o.m. de institutionalisering van de economische

topconferenties tussen de grote westerse landen dat deze zaken liever nationaal of onderling regelen, zonder te veel inspraak van de ontwikkelingslanden.

De wensen die de G77 in UNCTAD naar voren hebben gebracht, te weten de herstructurering van de internationale handelsrelaties, de grondstoffen- en de monetaire problematiek vormen de kern van wat in 1975/1976 de Nieuwe Internationale Economische Orde is gaan heten. Aangezien de westerse landen in wezen niets voelen voor een herstructurering ten behoeve van de arme landen hebben de onderhandelingen in UNCTAD niet veel opgeleverd. Derhalve kan ook geen van de UNCTAD-conferenties op korte termijn een succes worden genoemd.

Een andere oorzaak van het geringe succes wordt gezocht in de massaliteit van de UNCTAD-conferenties en het groepensysteem (zie ook noot 4). Mijns inziens zou de massaliteit van de UNCTAD-conferenties overeenstemming niet belemmeren als de politieke wil aanwezig was om die te bereiken. Immers, de werkelijke onderhandelingen worden altijd in een klein groepje gevoerd. Daarnaast is gebleken dat kleinere z.g. meer efficiënte conferenties, zoals de Conferentie voor Internationale Economische Samenwerking (CIES 1976/1977, Parijs) en de uitvoering van het geïntegreerd grondstoffenprogramma niet meer resultaten opleveren dan de gemiddelde „massale” UNCTAD-bijeenkomsten.

Aan het groepensysteem kleven inderdaad verscheidene bezwaren. Het is natuurlijk duidelijk dat noch binnen de B-groep, noch binnen de G77 de belangen geheel parallel lopen. Binnen de B-groep heeft Australië andere belangen dan Japan. Binnen de G77 heeft Brazilië andere belangen dan Opper-Volta. Bovendien bestaan er binnen de verschillende groepen geheel andere ideeën over internationale samenwerking, de mate van interventie door regeringen e.d. Dit heeft er in de praktijk veelal toe geleid dat de vragende partij, de G77, de eenheid behield door alle wensen van de verschillende landen bij elkaar op te tellen en de andere partij, de B-groep, met een positie naar buiten kwam die niet verder ging dan wat het minst tegemoetkomend land zich kon veroorloven.

De eenheid binnen de B-groep is relatief minder rigide dan die van de G77. Deze groep staat dan ook voor een groot dilemma. Enerzijds zou het gezien de belangentegenstellingen voor de hand liggen verdeeld op te treden. Anderzijds bestaat de terechte vrees dat de ontwikkelde landen een verdeel-en-heers-politiek zouden gaan voeren om daarmee gemakkelijk onder eisen inzake herstructurering van de internationale betrekkingen uit te komen.

Interessant is te zien dat vooral in westerse kringen veel over de nadelen van de pogingen tot het vormen van een eenheid door de G77 wordt gesproken. Dit is een beetje een academische discussie, aangezien de westerse landen in hun bilateraal beleid al onderscheid maken tussen ontwikkelingslanden en wat betreft de UNCTAD en andere internationale forums de G77 zelf zal moeten beslissen of het opportuun is de eenheid te bewaren of niet. Om toch een duit in het academische zakje te doen: de G77 moet haar eenheid niet te snel opgeven. Naar de mening van auteur dezes zal de B-groep n.l. nooit belangrijke concessies doen als er geen druk op haar wordt uitgeoefend. Een aantal ontwikkelingslanden apart kan nu eenmaal geen druk uitoefenen. Nu de kortstondige

14) De Raad voor Handel en Ontwikkeling is een permanent orgaan van UNCTAD. De Raad heeft tot taak te bevorderen dat resoluties en aanbevelingen van de conferentie worden uitgevoerd.

15) Na vele opschortingen in de onderhandelingsconferentie inzake het gemeenschappelijk fonds is in 1979 een compromis bereikt dat er als volgt uitziet. Het fonds is verdeeld in een eerste loket voor de financiering van voorraadvorming en een tweede loket voor andere maatregelen, zoals research en promotie. Het eerste loket wordt gefinancierd uit verplichte bijdragen volgens afgesproken regels. Het tweede loket moet \$ 350 mln. bedragen, waarvan \$ 70 mln. uit verplichte bijdragen en \$ 280 mln. uit vrijwillige bijdragen. Het was een succes geweest voor UNCTAD V als de vrijwillige toezeggingen hadden kunnen leiden tot het bijeenbrengen van een bedrag van \$ 280 mln., maar dit is niet gelukt.

hoop van de ontwikkelingslanden, dat de OPEC het oliewapen zou gebruiken om de ontwikkelings„issue” te ondersteunen, is afgezwakt, moeten de ontwikkelingslanden pogen op een andere manier samen te werken. Zij zouden als groep meer gebruik kunnen maken van het feit dat zij als markt voor de afzet van westerse producten van toenemend belang worden. Het is dan ook zaak dat de G77 haast maakt met de uitwerking van haar beslissing tot oprichting van een derde-wereldsecretariaat, dat ook voorstellen moet doen voor intensivering van de onderlinge handel (die in 1976 23% van de totale handel van de ontwikkelingslanden bedroeg).

De oorzaken van het falen van de UNCTAD-conferenties liggen tevens in a. de geringe greep die regeringen hebben b.v. op het kapitaalverkeer, b. het gebrek aan communicatie binnen de landen en c. economische onzekerheden, zoals momenteel de voortdurende (of hernieuwde) recessie evenals de onzekerheid over de energievoorziening.

Alhoewel UNCTAD niet heeft bereikt wat bij de oprichting was bedoeld, heeft de organisatie de ontwikkelingslanden zeker enige diensten bewezen. UNCTAD heeft door de jaren heen een soort „gewetensfunctie” vervuld ten behoeve van de ontwikkelingslanden, door de gevolgen van bepaalde acties van B-landen voor de ontwikkelingslanden aan de orde te stellen. Daarnaast heeft UNCTAD een gewetensfunctie vervuld t.o.v. andere organisaties, zoals het IMF. De wensen van de G77 in UNCTAD hebben hun invloed gehad op de diverse quotaverruiming van het IMF en naar de speculatie van de auteur zal er ook wel een of andere nieuwe middellange-termijnkredietfaciliteit komen bij het IMF of de Wereldbank.

Bovendien zijn wel enige concrete resultaten te noemen, zoals de totstandkoming van het Algemeen Preferentieel Systeem 16) en het onlangs bereikte akkoord over het gemeenschappelijk fonds voor grondstoffen. Het uiteindelijke resultaat m.b.t. deze onderwerpen is door tegenspel van de rijke landen echter wel beperkt gebleven.

De houding van de Nederlandse delegatie gedurende UNCTAD I t/m V

Om de houding van Nederland tijdens de verschillende UNCTAD's te kunnen begrijpen lijkt allereerst een korte schets van de historie van het Nederlandse ontwikkelingsbeleid gewenst.

Pas na de tweede wereldoorlog was er sprake van een echt Nederlands programma voor financiële steun aan overzeese gebiedsdelen. Nederland begon in die tijd ook fondsen te verstrekken aan de VN die voor ontwikkelingsdoelen konden worden aangewend. Nadat in 1963 de hulp aan Nieuw-Guinea werd beëindigd, besloot de regering de hulp gelden over een breder geografisch terrein te verspreiden 17).

Na 1963 begon het beleid t.a.v. ontwikkelingssamenwerking pas goed op gang te komen. Er werd o.m. een staatssecretariaat ingesteld voor ontwikkelingsvraagstukken. Sinds 1965 zijn de Nederlandse kabinetten verrijkt met een minister zonder portefeuille voor ontwikkelingssamenwerking.

In 1961, tijdens UNCTAD I, was er van een evolutie in het Nederlandse beleid t.a.v. ontwikkelingssamenwerking nog niet veel te merken. De houding van de Nederlandse delegatie is dan ook als volgt te omschrijven: niet conservatiever, maar ook niet progressiever dan het gemiddelde land uit de B-groep.

De Nederlandse houding tijdens UNCTAD II was vooruitstrevender dan de houding tijdens UNCTAD I. Er bestond enige sympathie van Nederlandse kant voor de wens van de G77 om structurele veranderingen aan te brengen in de internationale relaties, doch Nederland werkte niet hard om deze gedachten door de andere B-groep landen geaccepteerd te krijgen. In financieringskwesties toonde Nederland zich progressiever dan de meeste B-groep landen, evenals m.b.t. de streefdatum voor de uitvoering van een Algemeen Preferen-

tieel Systeem. Ook op grondstoffengebied deed Nederland enige constructieve voorstellen.

Voorafgaand aan UNCTAD III bestond er binnen de Nederlandse samenleving grote belangstelling voor de op handen zijnde conferentie. Vele maatschappelijke groeperingen hadden hun commentaren gegeven over wat de Nederlandse rol tijdens UNCTAD III zou moeten zijn 18). In zekere mate weerspiegelde de Nederlandse houding tijdens UNCTAD III de grote belangstelling die in de samenleving bestond voor de conferentie. De delegatie speelde een aantal malen een actieve rol, durfde zich van de B-groep af te scheiden en deed enkele niet-structurele voorstellen. Enkele voorbeelden hiervan zijn:

- a. de actieve rol die Nederland speelde om het principe van bemoeienis van de secretaris-generaal van de UNCTAD met de MTN's aanvaard te krijgen door de EG en de B-groep, hetgeen lukte;
- b. het feit dat Nederland getracht heeft een constructief EG-standpunt te verkrijgen t.a.v. toegang tot de markten en prijsbeleid t.a.v. grondstoffen. Toen dit niet lukte heeft Nederland zich van de EG gedistantieerd. De voorstellen van Nederland betroffen o.m. de oprichting van importbevorderende centra voor producten uit ontwikkelingslanden en informatieverspreiding over ontwikkelingssamenwerking.

T.a.v. een aantal structurele zaken zoals de „link”, was Nederland zeer voorzichtig, terwijl Frankrijk en Italië zich in principe met een dergelijk voorstel konden verenigen. Ook m.b.t. de schuldenproblematiek sloot Nederland geheel de gelederen met de B-groep terwijl hier het VK en Zweden wat meer tegemoetkomend waren. Samenvattend kan de Nederlandse houding tijdens UNCTAD III worden omschreven als onderhandelingsstechnisch zeer actief; wat inhoud betreft iets voorzichtiger.

De belangstelling voor UNCTAD IV was aanmerkelijk geringer dan die voor UNCTAD III. De oorzaak hiervan kan deels worden gezocht in de teleurstelling onder verschillende groepen over de resultaten van UNCTAD III. Anderzijds heeft een rol gespeeld dat tijdens UNCTAD IV het kabinet-Den Uyl het land regeerde. In dit kabinet bekleedde Drs. J. Pronk de post van minister van Ontwikkelingssamenwerking. Deze — zeer actieve — minister trok veel van de initiatieven uit de samenleving aan zich.

Ondanks het feit dat de belangstelling in Nederland voor UNCTAD IV geringer was dan voor UNCTAD III speelde de Nederlandse delegatie een zeer actieve rol. Vanaf eind 1974 had Nederland zich al ingezet voor de nieuwe voorstellen van UNCTAD op grondstoffengebied, vervat in het z.g. geïntegreerd programma. Dit cumuleerde in een toezegging van Nederland in maart 1976 tijdens een UNCTAD-bijeenkomst, bij te dragen aan een grondstoffenfonds als dat na onderhandelingen zou worden opgericht. Aan het eind van UNCTAD IV legde Nederland namens zestien kleinere B-groep landen 19) een verklaring af waarin men zei dat positief zou worden meegewerkt aan een geïntegreerd programma. In de

16) Het Algemeen Preferentieel Systeem is een voorkeursbehandeling voor ontwikkelingslanden op handelsgebied. Door dit APS wordt voor de ontwikkelingslanden op de uniformiteitsregels, alsmede de regels voor wederkerigheid van het GATT een uitzondering gemaakt.

17) Zie ook Dick van Geet, *Aid performance of western countries*, Overseas Development Institute, Praeger Publisher, 1973, blz. 9-73.

18) O.a. de Nationale Adviesraad (NAR), de Commissie Internationale Sociaal-Economische Aangelegenheden van de SER, PvdA, D'66, PPR, Het Symposium van de Nationale Commissie Ontwikkelingsstrategie 1970-1980.

19) Dit als reactie op de verklaringen van de VS, het Verenigd Koninkrijk en de BRD die reserves hadden gelegd op de resolutie 93 IV. Japan legde geen reserve, maar was wel degelijk tegen elementen van 93 IV. Zie *Verslag van de Nederlandse delegatie naar UNCTAD IV*, blz. 75 e.v.

discussies over het juridische karakter van de Gedragscode voor de Overdracht van Technologie waar de ontwikkelingslanden een juridisch bindende code eisten, stelde Nederland voor een „zebra-code” op te stellen (half bindend, half vrijwillig), terwijl de overige B-groep landen alleen met een aantal vrijwillige regels akkoord konden gaan. Ook m.b.t. de schuldenproblematiek heeft Nederland al vóór UNCTAD IV een aantal voorstellen gedaan en is het met de uitwerking van een aantal van deze voorstellen na UNCTAD IV doorgedaan.

Ook voorafgaand aan UNCTAD V was de belangstelling minder groot dan die voorafgaand aan UNCTAD III. Naast de teleurstelling over de resultaten van grote conferenties speelden nu ook andere factoren een rol, zoals a. de slechtere economische omstandigheden, waardoor de aandacht naar de problemen dichterbij huis getrokken werd, b. de groeiende kritiek op — weinig ontwikkelingsgezinde — regieën in de ontwikkelingslanden en c. de theorie, die opgang deed dat ontwikkelingslanden zich zouden moeten afsluiten van de internationale betrekkingen die zozeer door het kapitalisme worden gedomineerd.

De Nederlandse instructie voor UNCTAD V was m.n. waar het om concrete bouwstenen voor structurele oplossingen ging, nogal voorzichtig gesteld. Desalniettemin was de Nederlandse positie, vergeleken met die van andere B-groep landen, progressief. Voorafgaand aan en tijdens de conferentie heeft Nederland zich actief ingezet om de andere B-groep landen, waaronder de EG-landen en de gelijkgezinde landen, tot een soepeler houding te bewegen, o.a. op het gebied van protectionisme en herstructurering (hetgeen gedeeltelijk is gelukt) en op het gebied van monetaire aangelegenheden en het 2e loket van het grondstoffenfonds (hetgeen niet is gelukt).

Na UNCTAD V heeft het overgrote deel van de Nederlandse pers geschreven dat de conferentie is mislukt (20). Sommigen weten de mislukking aan de institutionele opzet van de conferentie (21). Anderen meenden dat t.a.v. deze structurele onderwerpen niet direct een oplossing kon worden verwacht.

Resumerend kan worden gesteld dat de houding van de inhoudelijk als onderhandelingstechnisch een evolutie te zien geeft in de richting dat de herstructurering van bepaalde internationale betrekkingen gewenst is om de ontwikkeling van ontwikkelingslanden te bevorderen. Gedroeg Nederland zich tijdens UNCTAD I nog als een gewoon B-groep landje, tijdens UNCTAD II brak er begrip door voor bepaalde wensen van de G77. Op UNCTAD III probeerde Nederland een actieve rol te spelen, alhoewel voorzichtigheid werd betracht met bepaalde structurele kwesties. Op UNCTAD IV zette Nederland zich echt in voor bepaalde structurele veranderingen en was er sprake van een zekere solidariteit met de G77. Op UNCTAD V kon men spreken van een zekere voorzichtigheid t.a.v. de inhoud van structurele voorstellen doch een grote onderhandelingstechnische activiteit; een positie tussen die op UNCTAD III en IV in.

Het zou te ver voeren alle achtergronden van de Nederlandse positie op te sommen. De evolutie tijdens UNCTAD I t/m III kan men toeschrijven aan het groeiend bewustzijn t.a.v. ontwikkelingssamenwerking zowel bij groepen in de samenleving als in de regering. Bij de houding tijdens UNCTAD IV speelde een rol dat op dat moment het kabinet-Den Uyl de dienst uitmaakte. De iets voorzichtiger instructie voor UNCTAD V is deels toe te schrijven aan het nieuwe kabinet, deels aan de onzekere economische situatie in de westerse wereld (voortdurende recessie, toegenomen monetaire instabiliteit en onzekerheid over de wereldenergievoorziening), die zijn weerslag heeft op de bereidheid iets te doen aan de moeilijkheden verderweg.

Slotopmerkingen

I. De negatieve reacties die veelal over UNCTAD verschij-

nen zijn begrijpelijk doch niet zeer constructief. Auteur is van mening dat m.b.t. grote ontwikkelingsconferenties in het algemeen een zekere selectiviteit gewenst is, doch dat twee zaken hierbij in het oog moeten worden gehouden:

- a. dat het kind niet met het badwater moet worden weggegooid aangezien met het stoppen met grote conferenties zonder meer ook een zekere gewetensfunctie ten behoeve van de derde wereld (waarin UNCTAD juist uitblinkt) zou verdwijnen;
- b. dat men een structurele impasse in de Noord-Zuiddialoog niet kan doorbreken door instituties te veranderen.

2. Auteur deelt niet de mening van degenen die stellen dat de ontwikkelingslanden zich zouden moeten afsluiten van de internationale betrekkingen die zozeer door het kapitalisme worden gedomineerd, omdat pas dan de ontwikkelingslanden zich naar eigen inzicht zouden kunnen ontwikkelen. Deze theorie klinkt heel aanmerkelijk, doch is alleen toepasbaar op die ontwikkelingslanden die zowel voldoende grondstoffen bezitten als een voldoende grote nationale markt om industrieën op te kunnen bouwen. Slechts de grootste ontwikkelingslanden zijn hiertoe in staat. Daarbij moet ook nog worden opgemerkt dat het voorbeeld bij uitstek van deze ontwikkeling, China, momenteel aansluiting zoekt bij internationale relaties. Aangezien voor de meeste ontwikkelingslanden de internationale relaties, en vooral de herstructurering hiervan, van het grootste belang zijn, dienen de pogingen hierbij aan te knopen te worden voortgezet. Als men voorstander is van herstructurering van de internationale betrekkingen is bijsturing hiervan door regeringen op grond van afspraken hiervoor het meest geëigende middel.

3. Herstructurering van de internationale relaties alleen is echter niet voldoende. Er moet een actief beleid gevoerd worden ten behoeve van de armste groepen binnen de ontwikkelingslanden. Dit dienen de donors uiteraard in hun bilateraal beleid te bevorderen. Doch ook multilateraal kan de zaak aan de orde worden gesteld. Hierbij is wel een dilemma, dat de rijke landen, die nog nooit enige veranderingen hebben willen aanbrengen in de internationale relaties, nu gaan pleiten voor herstructurering binnen de ontwikkelingslanden zelf. Een mogelijkheid zou zijn om de herstructurering van de rijke landen te koppelen aan die in de arme landen, waarbij op den duur kan worden gedacht aan een soort examens van het type dat in de DAC 22) wordt gehouden voor beide groepen.

4. Hoewel dit veel gemakkelijker gezegd is dan gedaan, zou het wenselijk zijn dat ook de direct-belanghebbenden bij de dialoog betrokken worden. Dit zijn in de B-groep landen b.v. de werknemers in de minder rendabele industrieën en in de ontwikkelingslanden de producenten. In Nederland zou de dialoog met de vakverenigingen en met name met de industriebonden moeten worden geïntensiveerd. Een regelmatig contact tussen de derde-wereldbewegingen en bepaalde industriebonden (b.v. in de textiel) zou hiervoor een aangewezen weg zijn. De minister van Ontwikkelingssamenwerking zou ook meer contact moeten onderhouden met de industriebonden, andere vertegenwoordigers van werknemers uit de bedreigde bedrijfstakken en consumentenvertegenwoordigers. Voorts moet in de voorlichting en het vormingswerk meer dan voorheen het verband duidelijk worden gemaakt tussen de internationale relaties, de situatie in ontwikkelingslanden en het dagelijks leven in Nederland. Daartoe zouden

20) B.v. *Het Vrije Volk*, 7 juni 1979; *NRC Handelsblad*, 5 juni 1979, *Trouw*, 6 juni 1979, *ESB*, 13 juni 1979.

21) B. de Gaay Fortman, *Provinciale Zeeuwse Courant*, 6 juni 1979; Dr. C.A. Koopman, *ESB*, 27 juni 1979.

22) De DAC is de Development Assistance Committee van de OESO. In dit comité bespreken de rijke landen hun ontwikkelingsvoornemens met elkaar. In dit comité worden ook examens afgelegd over ieders hulpinspanningen. Deze examens worden gepubliceerd.

Volkshuisvesting en de huishoudelijke sector

PROF. DR. IR. H. PRIEMUS*

Activiteiten binnen de sfeer van het huishouden brengen geen prijs op. Toch spelen deze activiteiten een belangrijke rol in de behoeftenbevrediging en zij kunnen voor een groot deel heel goed als produktie worden beschouwd. In dit artikel worden prestaties in de huishoudelijke sector in ogenschouw genomen voor zover zij te maken hebben met de woning. Enerzijds kunnen deze prestaties een rol spelen bij de totstandkoming van de woning en haar omgeving, anderzijds stelt de woning in verscheidene opzichten grenzen aan de produktie van de huishouding. Naar de mening van de auteur zou een grotere betrokkenheid van bewoners bij het ontwerpen, bouwen en beheren van de eigen woonruimte de kwaliteit ervan kunnen verbeteren, zodat bij gelijkblijvende kosten van een welvaartstoename kan worden gesproken.

1. Inleiding

In *ESB* van 10 januari 1979 introduceerden wij het begrip huishoudelijke sector. Hieronder verstaan wij de sector waarin produktieve activiteiten plaatsvinden die niet in de publieke sector en niet in de marktsector zijn gesitueerd. Het gaat daarbij om de produktie van goederen en diensten die leden van huishoudens, kennissen en vrienden voor zich zelf of voor elkaar tot stand brengen en waarvoor meestal geen beloning dan wel een beloning in natura wordt ontvangen. Binnen de huishoudelijke sector kunnen de volgende subsectoren worden onderscheiden:

- huishoudelijk werk (koken, schoonmaken, naaien, strijken enz.);
- gebouwde omgeving (participatie in de besluitvorming

de derde-wereldorganisaties zich niet van het internationale relatiepatroon moeten afwenden zoals nu wel eens de tendens is, doch ook op dat gebied met voorstellen moeten komen. In ontwikkelingslanden is het gezien de geringe communicatiemiddelen nog moeilijker de belangengroepen te bereiken. In vele ontwikkelingslanden bestaat echter voldoende op ontwikkeling gericht nationaal en lokaal initiatief waarbij aansluiting kan worden gezocht. Dank zij de berichten van de derde-wereldpersagentschappen komen dergelijke initiatieven in toenemende mate onder de aandacht. Gepoogd zou kunnen worden het bestedingsoverleg en het overleg dat — b.v. door de medefinancieringsorganisaties (ICCO, CEBEMO, HIVOS) en de Wereldbank — gevoerd wordt over het projecten met belanghebbende groepen in de ontwikkelingslanden uit te breiden tot structurele kwesties.

S.C. Bischoff van Heemskerck.

- met betrekking tot de bestemming, de inrichting en het beheer van de gebouwde omgeving, bijvoorbeeld via projectgroepen of actiegroepen; werken in de tuin, klusjes in huis, onderhoud, verbouwingen enz.);
- vervoer (autorijden, sleutelen aan de auto, schoonmaken van de auto, benzine tanken, fietsen, boodschappen doen, kinderen naar school brengen enz.);
- onderwijs (overhoren, werk voor schoolkrant, oudercommissie, ouderparticipatie enz.);
- verzorging, gezondheidszorg (baby-verzorging, babysitten, kinderoppas, ziekenverzorging, zorg voor oma en opa enz.);
- overige subsectoren (bijvoorbeeld volkstuin).

Met betrekking tot de vraag wat men zou moeten rekenen tot de produktie en wat tot de consumptie zou men als criterium kunnen hanteren dat die activiteiten in de huishoudelijke sector die met waardetoevoeging gepaard gaan, waarvoor in de marktsector en/of de overheidssector een redelijk gangbaar equivalent aanwezig is en waarvoor een prijs is te bepalen, tot de produktie worden gerekend 1).

In het navolgende willen wij nader ingaan op enkele relaties tussen volkshuisvesting en huishoudelijke sector. Allereerst besteden wij aandacht aan de woonsituatie *als resultante van de huishoudelijke produktie* (bouwproces). Hierbij gaan wij in op de opdrachtgevende functie bij nieuwbouw en verbouw, en op de problematiek van eigendom en beheer.

Vervolgens staan wij stil bij de woonsituatie *als conditie voor de huishoudelijke produktie* (woonproces). In dit kader leggen wij relaties met de verdeling van woonlasten en woonruimte en met de programmering van woningbouwactiviteiten. Wij ronden af met enkele conclusies en aanbevelingen.

2. De woonsituatie als resultante van huishoudelijke produktie

2.1. Opdrachtgevende functie in de volkshuisvesting

Woningen komen tot stand in een bouwproces. Om bouwwerken te realiseren dient men z.g. procesbenodigdheden 2) te combineren. Een van de meest strategische procesbenodigdheden op de woningbouwmarkt is het geven van opdrachten. In de praktijk blijken de volgende instituties de rol van opdrachtgever te vervullen:

- de ontwikkelingsmaatschappij;
- het uitvoerend bouwbedrijf;
- de belegger;

* Hoogleraar Volkshuisvesting aan de TH Delft.

1) Voor verdere overwegingen en beschouwingen met betrekking tot de huishoudelijke sector verwijzen wij naar ons artikel „Over de huishoudelijke sector”, *ESB*, 10 januari 1979, blz. 32-38. Zie voorts H. Priemus, *Volkshuisvesting, oratio pro domo*, Delft, 1977.

2) Procesbenodigdheden zijn die bijdragen welke noodzakelijkerwijs geleverd en met elkaar gecombineerd dienen te worden om tot de realisering van een bouwwerk te kunnen komen. Zie J. B. Burie, *De structuur van het bouwproces*, Utrecht, 1973, blz. 9.

- de woningcorporatie;
- de gemeente;
- (bij uitzondering) de bewoner.

Van oudsher spelen bewoners bij de voorbereiding en ontwikkeling van woningprojecten een passieve rol. Men kan dit beschouwen als een gevolg van de hardnekkige schaarste van woningen sinds 1945. Maar er is meer. De passieve rol van de bewoner is een uitvloeisel van de visie dat de bewoner een consument is die op de woningbouwmarkt niets te zoeken heeft. Op de woningbouwmarkt ontwikkelen opdrachtgevers, bouwers, architecten, financiers en andere professionals projecten en de bewoner komt pas in actie als hij kiest tussen alternatieve woningen. De pepermuntconsument bemoeit zich toch ook niet met de fabricage van pepermunt? Als de fabrikant zich tevoren wil oriënteren op ontwikkeling van de vraag e.d. pleegt hij marktonderzoek. Dat er in de volkshuisvestingssector woningmarktonderzoek en woonwensenonderzoek plaatsvinden, past uitstekend in het verworpen patroon.

De bewoner komt traditioneel in meer of mindere mate aan zijn trekken via de markt. Hij vraagt woonruimte, de exploitant biedt woonruimte aan. De exploitant verwerft deze woonruimte op de tweedehands-gebouwenmarkt of rechtstreeks via de opdrachtgever op de nieuwbouwmarkt. In een aantal gevallen vallen de rollen van opdrachtgever en exploitant samen. In de traditionele toedeling van procesbenodigdheden is er geen actieve rol voor bewoners op de woningbouwmarkt weggelegd. Als bewoners trachten een actieve rol op de woningbouwmarkt te gaan spelen, lijkt dat „economisch” weinig aantrekkelijk. Bewoners zijn de andere partijen tot last en de activiteiten van de bewoners „brengen niets op”.

Deze visie is kortzichtig. Bij de realisering van woningbouwprojecten gaat het om het tot stand brengen van een hoge kwaliteit tegen een gunstige prijs. Het begrip „kwaliteit” is een subjectieve aangelegenheid. De exploitant geeft een bepaalde inhoud aan het begrip kwaliteit. De gebruiker heeft ook een eigen interpretatie. Als het volkshuisvestingsbeleid gericht is op een zo hoog mogelijke kwaliteit van de woning en de woonomgeving voor de gebruiker, ligt het voor de hand dat die zelfde gebruiker op de woningbouwmarkt materieel de opdrachtgevende functie vervult. Het vervullen van de opdrachtgevende functie, die gewoonlijk via de markt of de overheid loopt, is een economisch hooggewaardede activiteit. Als deze activiteit door bewoners wordt vervuld, waardoor de kwaliteit van het project wordt verhoogd en waardoor waarde wordt toegevoegd, is er dus sprake van een *productieve* activiteit. Deze activiteit behoort tot de huishoudelijke sector en dient te worden gewaardeerd op een basis die vergelijkbaar is met de waardering van de rol van traditionele bouwteampartners. De specifieke deskundigheid die bewoners inbrengen op de woningbouwmarkt is onmisbaar. De meest voor de hand liggende vorm van institutionalisering zou worden verkregen als de rollen van opdrachtgever en exploitant samenvallen, b.v. in een gedemocratiseerde instelling waarin de bewoners participeren 3). Democratie en doelmatigheid kunnen in een dergelijke instelling hand in hand gaan.

Expansie van de huishoudelijke productie doordat bewoners op de woningbouwmarkt de opdrachtgevende functie vervullen, achten wij een nastrevenswaardig doel wegens het emanciperend effect en omdat aldus de kwaliteit van de woonsituatie wordt verhoogd zonder dat de betaalbaarheid ervan in het gedrang komt. We zien de bewoner uitdrukkelijk als medeproducent van de gebouwde omgeving 4). In deze visie passen bewoners die in projectgroepen voor nieuwbouw of stadsvernieuwing de opdrachtgevende functie vervullen, bewoners die hun inbreng leveren in het ruimtelijk beleid en ook bewoners die hun eigen woning mee-ontwerpen, indelen of verbouwen. Wij sluiten hierbij aan op de „self-help”-trend in ontwikkelingslanden, die onder anderen door Turner 5) als ideologie sterk is verbreid, en de

„drager-inbouwpakket”-gedachte die door Habraken 6) is gelanceerd. Het gaat hier niet zozeer om een grotere ontwerp-vrijheid of een grotere woningdifferentiatie die valt te bereiken, maar vooral om een grotere zeggenschap en een grotere emancipatie van de bewoner ten aanzien van de bestemming en inrichting van de gebouwde omgeving waarin hij vertoeft 7).

Men zou zo ver kunnen gaan om ook te pleiten voor het volledig door de bewoners ontwerpen en uitvoeren van nieuwbouw- en vernieuwbouwprojecten, zoals dit in minder ontwikkelde landen niet ongebruikelijk is. Gezien de complexiteit van de moderne woningbouw lijkt dit in het algemeen geen doenlijk uitgangspunt 8). Realistischer lijkt het dat de bewoners op de uitvoering en het ontwerp invloed uitoefenen via het vervullen van de opdrachtgevende functie. Deze functie houdt onder andere ook de architectenkeuze in en het bepalen van de procedure via welke het uitvoerend bouwbedrijf wordt geselecteerd. Bij het woningontwerp zal, meer dan tot dusver, moeten worden gelet op de aanpasbaarheid van de woning. Hierbij zou het onderscheid in drager en inbouwpakket een nieuwe dimensie kunnen krijgen: de drager kan worden geleverd door het bouwbedrijf, het inbouwpakket desgewenst goeddeels door de huishoudelijke sector. Ten aanzien van beide sferen dienen de bewoners zeggenschap te hebben. Op dit punt verricht de Landelijke Vereniging Kasko pioniersarbeid. Ten aanzien van de drager is de zeggenschap collectief en nagenoeg eenmalig, met betrekking tot het inbouwpakket kan de zeggenschap individueel zijn en permanent. Naarmate de doe-het-zelf-trend verder doorzet kan de actieve rol van de bewoners in de uitvoering toenemen, met name bij het beheer van woning en woonomgeving.

Afgezien van zeer principiële eisen die een redelijke veiligheid, gezondheid, vrijheid en milieuvriendelijkheid moeten garanderen, dient de overheid terughoudend te zijn bij het stellen van normen, voorschriften en beperkingen met betrekking tot het woningontwerp. Het middel is hier voor een groot deel erger dan de kwaal geworden. Niemand weet nog weg in het oerwoud van voorschriften. Juist de meest primaire eisen zijn vaag geformuleerd (Modelbouwverordening, nulpunten) en worden in de praktijk niet gewaarborgd (falen van het aanschrijvingsbeleid). Juist op het fundamentele niveau van de minimumnorm moet de zorg en de verantwoordelijkheid van de overheid zich richten. Daarboven dient de vrijheid van bewoners centraal te staan, zodat de huishoudelijke sector zich goed kan ontplooiën.

2.2. Eigendom en beheer

Niet alleen op de woningbouwmarkt worden bewoners als (passieve) consumenten beschouwd. Ook op een groot deel

3) Zie bijvoorbeeld C. Ward, *Tenants take over*, Londen, 1974.

4) Het hier geschetste dilemma (de bewoner als consument versus de bewoner als producent) speelt een belangrijke rol in het Structuuronderzoek Bouwnijverheid, dat thans wordt uitgevoerd. In de blokken II, III en IV van dit onderzoek wordt uitgegaan van de klassieke structuur waarbij de gebruiker op de bouwmarkt geen actieve rol speelt. Via-marktonderzoek wordt de vraag onderzocht. In blok I daarentegen staat de besluitvorming m.b.t. de gebouwde omgeving centraal en de ambitie om de positie van de gebruikers (m.n. de zwakke gebruikers) daarbij te versterken. We zullen tot 1980 moeten wachten om te vernemen hoe de opstellers van het eindrapport dit dilemma denken op te lossen.

5) J. F. C. Turner en R. A. Fichter, *Freedom to build*, New York, 1972. J. F. C. Turner, *Housing by people*, Londen, 1976. Nederlandse vertaling *Menselijk wonen — anders wonen; over zelfbeschikking in de woonomgeving*, Baarn, 1978.

6) N. J. Habraken, *De dragers en de mensen*, Amsterdam, 1961.

7) Men vergelijk de polen „verbouwproces” en „opbouwproces”, beide van belang in de stadsvernieuwing, waarbij beide processen zowel middel als doel zijn (G. de Kleijn, *Samen staan we sterk*, Den Haag, 1978).

8) In bijzondere omstandigheden is ook deze benadering zinnig. Men denke aan de recente Amerikaanse „sweat-equity”-projecten waarbij bewoners hun woningen eigenhandig verbeteren. W. Salet, *Stadsvernieuwing door zelfwerkzaamheid, Socialisme en Democratie*, 1979 nr. 5, blz. 253-257.

van de woningmarkt, met name in de huursector, worden bewoners benaderd en behandeld als partijen die met de productie van woondiensten niets te maken hebben. Huurcontracten bevatten de passage dat huurders bij het verlaten van de woning die woning in de oorspronkelijke staat moeten achterlaten. Van eventuele waardeverminderingen profiteert de huurder niet. De huurder moet zijn huur betalen en zich — m.n. in de non-profit-huursector — verder niet bemoeien met het beheer van woning en woonomgeving.

Tegenover deze interpretatie van de positie van bewoners staat de opvatting dat de bewoner — ook de huurder — het heft in eigen hand moet kunnen nemen 9), dat wil zeggen zelf het beheer regelen en zelf werkzaamheden in, aan en om het huis verrichten. Vanuit een beperkte economische optiek zou dat een verslechtering van de nationale welvaartspositie betekenen: de onderhouds- en administratiediensten van derden zouden kleiner worden; de huur zou lager kunnen worden gesteld; de bijdrage van het wonen aan het nationale inkomen zou dalen. De werkgelegenheid zou dalen. Maar ook hier is een dergelijke welvaartsreductie gezichtsbedrog. Tegenover de inkrimping van de marktsector staat immers een flinke, op den duur zelfs drastische uitbreiding van de huishoudelijke sector, die per saldo hoogstwaarschijnlijk tot een verhoging van de welvaart leidt: de kwaliteit van de woonsituatie, waarbij de bewoners het beheer verzorgen, zal waarschijnlijk (in de ogen van bewoners) hoger zijn dan die van woonsituaties waarvan het beheer in handen van derden is.

Bij de vergelijking tussen de huidige vormen van huren en kopen speelt de huishoudelijke productie een rol van betekenis. De bewoner-eigenaar regelt zijn beheer zelf, voert zelf meer onderhoud uit, respectievelijk schakelt daarvoor vrienden en bekenden in buiten de marktsector om, terwijl de huurder is aangewezen op de beheers- en onderhoudsdiensten die hem via de marktsector worden aangeboden. Het resultaat is dat bewoner-eigenaars zich in het algemeen tevredener tonen dan huurders 10) en wonen in beter onderhouden woningen dan huurders 11). Daarbij zijn ook andere factoren in het spel, zoals systematische verschillen in de kenmerken van huurwoningen en eigen woningen en fiscale aspecten, zodat definitieve conclusies niet kunnen worden getrokken.

Met betrekking tot het beheer van de woningvoorraad legt ook Turner 12) expliciet de relatie met zo iets als de huishoudelijke sector: „Beheer en onderhoud van gebouwen en hun omgeving en dus ook hun levensduur zijn voornamelijk afhankelijk van de zorg die de gebruikers en bewoners eraan besteden . . .”. Volgens Turner zijn de etiketten „overheids”- en „particuliere” sector misleidend en verdoezelen ze het feit dat vele middelen persoonlijk en plaatselijk worden beheerd, zelfs al is het geen persoonlijke of plaatselijke bezitting. Deze *de facto* macht van de „volkssector” komt duidelijk tot uiting in grote delen van de huisvesting van de meeste steden in snel verstedelijkende landen, die niet commercieel of slechts semi-commercieel en officieel onwettig is. Turner rekent zich tot degenen „ . . . die minder vertrouwen hebben in de hiërarchische organisaties en de zware technologieën van de „formele” sectoren, en die meer zien in de netwerkorganisaties en lichte technologieën van de „informele” of non-corporatieve sector . . .” 12). Volgens Turner „zijn de verbetering van huisvestingscondities en de ordening van stadsontwikkeling afhankelijk van het behoud of het opnieuw introduceren van plaatselijk beheer door middel van overheidsgaranties voor de toegankelijkheid tot die middelen die alleen gebruikt kunnen worden, of optimaal gebruikt kunnen worden door personen op plaatselijk niveau” 13).

Het vergroten van de zeggenschap van bewoners met betrekking tot het beheer van woningen en woonomgeving is een gedachte die aansluit op de stelling van Stretton, die erop wijst dat het dilemma overheidseigendom-particulier eigendom moet worden doorbroken. Hij acht het onderscheid tussen institutioneel eigendom en huishoudelijk eigendom wezenlijker 14). Ook Stretton legt de nadruk op de huishou-

delijke sector („domestic sector”) waarin huiskapitaal en „gratis” arbeid worden ingezet. Stretton pleit voor een veel groter aandeel van hulpbronnen ten behoeve van de huishoudelijke sector en voor een veel grotere nivellering van „huishoudelijk kapitaal” per huishouden. Volgens Stretton dient elk huishouden de volledige beschikking te hebben over de dicht bij huis gelegen hulpbronnen.

In de lijn van het pleidooi van Stretton pleiten wij voor een nieuwe vorm van „huishoudelijk eigendom” in de volkshuisvesting, die nauw aansluit bij het eigen-woningbezit, maar wel in een vorm die gepaard kan gaan met een rechtvaardige verdeling van woonlasten en woonruimte. De woning vervult in een dergelijk kader een productieve functie, niet ten behoeve van particuliere huisbaas, financier of overheid, maar ten gunste van de bewoners zelf 15). Vele beheersfuncties, die nu óf niet worden verricht, óf via officiële duurbetaalde beheersorganisaties lopen, kunnen door bewoners die dat willen, worden overgenomen. Het gebruik zal juridisch sterker moeten worden ondersteund; eigendom zal meer en meer in een maatschappelijk kader moeten worden geplaatst.

Volgens internationale afspraken wordt de woning niet beschouwd als een duurzaam consumptiegoed, maar als een investeringsgoed, dus als een produktiemiddel. Mede gezien de huishoudelijke productie die in en om de woning plaatsvindt, lijkt deze afspraak wel hanteerbaar. De vraag van wie dit produktiemiddel is en wie er over kan beschikken, is niet alleen van belang in verband met het technische beheer van de woning zelf, maar ook in verband met de mogelijkheid van uitbuiting die kan ontstaan als anderen dan de bewoner de beschikking hebben over een door de bewoners te hanteren produktiemiddel. Naarmate de huishoudelijke productie in en om de woning in betekenis toeneemt en hoger wordt gewaardeerd, is de kans groter dat in de prijs van de woondiensten een deel van de via huishoudelijke arbeid toegevoegde waarde wordt doorberekend: de bewoners zouden dan voor deze waarde twee keer betalen: via hun eigen inspanning en via hogere woonlasten. De beste remedie om dit gevaar te bezweren is een hervorming van eigendom en beheer van de woningvoorraad, waarbij men zou kunnen denken aan een grote beschikkingsmacht van de bewoners over hun woning — in veel gevallen juridisch te bezegelen in de vorm van een eigendomsrelatie welke aan enkele beperkingen is onderworpen die m.n. met het woonlasten- en woonruimtebeleid samenhangen en voorts aan vormen van (deels individueel, deels collectief) beheer van de woning en de woonomgeving door de bewoners zelf. Delen van het beheer die thans via de markt worden geëffectueerd (met name in de huursector) kunnen in de huishoudelijke sector worden gebracht: zelf onderhoud verrichten, verbeteringen aanbrengen, voorzieningen treffen, administratie voeren e.d.

Dit vergt meer dan alleen juridische aanpassingen en het vergroten van de bewonersvrijheid in de huursector. Ook technische aanpassingen zijn nodig zoals het vergroten van de aanpasbaarheid van de woning en de woonomgeving (ruimte, voorzieningen, materiaalgebruik enz.), het vergroten van de kennis van de bewoner over zijn woning (gebruiksaanwijzingen, leren van klassieke ambachtelijke technieken)

9) C. Ward, *Tenants take over*, Londen, 1974.

10) Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en cultureel rapport 1976*, Rijswijk, 1976, blz. 83-101; NETO, *Woningmarktonderzoek Veendam*, Groningen, 1971.

11) W. G. Grigsby, *Housing markets and public policy*, Philadelphia, 1971, blz. 293; W. J. Laman, *Kwalitatief woningonderzoek: eigendomsverhouding en onderhoudstoestand*, Zoetermeer, 1978, blz. 50-67; J. van der Schaar, *Sektor-indeling en woningmarktprocessen*, Den Haag, 1979, blz. 50-53.

12) J. F. C. Turner, op cit., blz. 140.

13) J. F. C. Turner, op cit., blz. 141.

14) H. Stretton, *Capitalism, socialism and the environment*, Cambridge, 1976, blz. 184, 206.

15) Tijdens een postdoctorale cursus aan de TH Eindhoven (22 en 23 mei 1979) bracht Harms de ontwikkeling in de richting van zelfbouw en zelfbeheer in verband met de eis van het bedrijfsleven om de lonen te beteugelen. Hij waarschuwde voor een nieuwe uitbuiting, gepaard gaande met een daling van de woonkwaliteit.

en de verdere expansie van de doe-het-zelf-sector. Niet alleen het huurcontract staat een grotere rol van de bewoners in het beheer in de weg, maar ook het feit dat relatief weinig bewoners weten hoe zij kunnen schilderen, behangen, een stopcontact repareren, een muurtje metselen, een wandje timmeren, een parketvloer leggen enz. Ook een actieve inbreng van bewoners in het besluitvormingsproces ten aanzien van het beheer van de woning en de woonomgeving past in de ontwikkeling van de huishoudelijke productie: niet alleen het democratisch gehalte van het beheer is hier in het geding, maar ook de doelmatigheid (afstemming op de door gebruikers gestelde doelen) van het beheer.

3. De woonsituatie als conditie voor huishoudelijke productie

3.1. Verdeling van woonlasten en woonruimte

Voor de huishoudelijke productie (denk vooral aan huishoudelijk werk, vervoer en verzorging) is de woning de plaats van handeling of de uitvalbasis. Voor de huishoudelijke productie kan de woning een belemmering of stimulans zijn. Met het oog op de huishoudelijke productie zijn m.n. de productie en de verdeling van woonruimte van belang.

Allereerst gaan wij kort in op een rechtvaardige verdeling van woonlasten en woonruimte, hoewel thans geen doelstelling van het volkshuisvestingsbeleid. Ons inziens behoort een rechtvaardige verdeling van woonruimte en woonlasten een erkende doelstelling van het volkshuisvestingsbeleid te zijn, zoals een rechtvaardige verdeling van inkomens een erkende doelstelling van economisch beleid is. Allereerst is daarvoor een „ethische” overweging aan te voeren: wij achten een reductie van welvaartsverschillen tussen burgers onderling wenselijk (verhoging van de welvaart van zwakkere bewonersgroepen; verlaging van de welvaart voor sterkere groepen). Daaraan draagt een „eerlijke” verdeling van woonlasten en woonruimte bij. Hieraan kunnen nog drie overwegingen worden toegevoegd:

- a. een eerlijke verdeling van woonlasten kan ertoe bijdragen dat ook voor bewoners met een laag inkomen een hoge woningkwaliteit bereikbaar wordt. Een hoge woningkwaliteit draagt bij aan een welvaartsverhoging van bewoners omdat de woning een centrale positie inneemt in de huishoudelijke sector. De woning biedt ruimte voor de opstelling van duurzame consumptiegoederen die bijdragen aan de huishoudelijke productie en voor de arbeid die in de huishoudelijke sector wordt verricht. Een woning zonder hobbyruimte of met een te kleine keuken, waar geen plaats is voor wasmachine, koelkast e.d. biedt weinig mogelijkheden voor een bevredigende huishoudelijke productie;
- b. extreme ongelijkheden in de kwaliteit van de woonsituatie hebben de neiging zich over meer generaties voort te planten en de ongelijkheden op de arbeidsmarkt te versterken. Een slechte woning in een slechte woonomgeving biedt haar bewoners ongunstige toegangsmogelijkheden tot het onderwijs en de arbeidsmarkt. Kinderen van krotbewoners hebben mede door de negatieve externe effecten van de woonsituatie waarschijnlijk ongunstiger kansen op goed onderwijs, goed werk en een goede huisvesting dan kinderen van villabewoners. Ongelijkheden op de woningmarkt kunnen zo een strategische schakel vormen in een proces van cumulatieve denivellering van welvaart;
- c. een „eerlijke” inkomensverdeling leidt niet automatisch tot een „eerlijke” verdeling van woonlasten en woonruimte. Bij het te voeren woonruimtebeleid spelen buiten het inkomen tal van factoren een rol (zoals economische en sociale binding, validiteit, wachttijden e.d.) die een relatief autonoom woonruimtebeleid rechtvaardigen. Het woonlastenbeleid zou daarbij mede in dienst van het woonruimtebeleid kunnen staan: niet het inkomen rantsoeneert en selecteert, maar maatschappelijk erkende behoeften-criteria en voorrangregels bepalen (goeddeels) de woonruimteverdeling.

3.2. Programmering van de volkshuisvesting

Het verwaarlozen van de huishoudelijke productie die in en om de woning plaatsvindt, kan ernstige gevolgen hebben voor de programmering van woningbouwactiviteiten en de prioriteit die de volkshuisvesting krijgt bij de politieke besluitvorming. Het is een historisch feit dat in de jaren na 1945 niet alleen in Nederland, maar ook in andere West- en Oosteuropese landen aan de bestrijding van de woningnood een lage prioriteit werd toegekend (16). In de ontwikkelingslanden doet dit verschijnsel zich nog steeds voor. Tinbergen beschouwt de onderschatting van de woningnood als een van de ernstigste fouten die het Centraal Planbureau heeft gemaakt. Men kan stellen dat in situaties van kapitaalschaarste de volkshuisvesting (en met name de woningbouw) aan het kortste eind trekt. Dat dit zo is, kunnen we gemakkelijk begrijpen als we de economische maatstaf beschouwen, die van oudsher wordt gehanteerd om de aantrekkelijkheid van bepaalde bedrijfstakken voor de economische groei te bepalen: de kapitaalcoëfficiënt. De kapitaalcoëfficiënt („capital output ratio”) geeft aan hoe de verhouding is tussen het geïnvesteerde kapitaal en de daarmee in een bepaalde periode tot stand gebrachte productie $\left(\frac{K}{Y}\right)$.

Als investeringsgoed verkeert de woning in een uitgesproken ongunstige positie ten opzichte van andere investeringsgoederen door de lange tijd dat het kapitaal in een woning wordt vastgelegd en door de beperkte mate waarin op het terrein van de woningbouw zelffinanciering optreedt. Tinbergen (17): „Het bedrijf van de exploitatie van gebouwen vertoont, in tegenstelling tot het bouwbedrijf, een hoge kapitaalcoëfficiënt: de waarde van de diensten bestaat voornamelijk uit het inkomen dat het in het gebouw gestoken kapitaal afwerpt. Deze hoge kapitaalcoëfficiënt (van 10 of meer) betekent dat dit bedrijf weinig bijdraagt tot het daarin gestoken kapitaal. Het is voor de ontwikkeling, van zuiver economisch gezichtspunt gezien (cursivering Pr.), een weinig begeerlijke bedrijfstak”.

Abrams wijst op de lage prioriteit die de volkshuisvesting in het algemeen in de ontwikkelingspolitiek krijgt (18): „The cold calculation of „input-output ratios” had dominated postwar economic thinking in development economics. Housing, it was felt called for a large input and yielded little output”. Ook Grimes formuleert bezwaren tegen de „capital-output ratio” als criterium voor de bepaling van de aantrekkelijkheid van investeringen (19): „Countries are coming to realize (...) that reliance on the capital-output ratio as the sole indicator of investment choice can lead to inappropriate policy decisions. The ratio has shortcomings of measurement and of interpretation. Housing output is usually measured as rents and interest charges, a dubious procedure because housing is a flow of benefits from services such as shelter, access, employment, and income, not all of which captured in rents”. Frankenhoff merkt in dit verband op dat het ook absurd zou zijn om bij de investering in fabrieksgebouwen alleen te kijken naar de huurwaarde van zulke gebouwen, zoals bij woningen wel gebeurt (20).

Men kan niet volhouden dat thans b.v. bij de programmering van nieuwbouw in Nederland de kapitaalcoëfficiënt nog een belangrijke rol speelt. Men poogt thans de programme-

16) Dit geldt met name ook binnen de sector bouwnijverheid. Zie bijvoorbeeld *Jaarverslag Centrale Directie van de Volkshuisvesting en de Bouwnijverheid over 1962*, blz. 13: „Het heeft er dus alle schijn van, dat de woningbouw die nu eenmaal in economisch opzicht de zwakkere is, het eerste en het meest te lijden heeft van het gedrang op de bouwmarkt”.

17) J. Tinbergen, *De kapitaalcoëfficiënt en het bouwbedrijf, Gebouw en getal*, Bouwcentrum, Rotterdam, 1967, blz. 84-86.

18) Ch. Abrams, *Housing in the modern world*, Londen, 1966, blz. 106.

19) O. F. Grimes, *Housing for low income urban families; economics and policy in the developing world*, Baltimore, 1976.

20) Ch. Frankenhoff, *The economic role of housing in a developing economy, Housing policy for a developing latin economy*, Puerto Rico, 1966.

ring van woningbouw meer „autonoom” op te vatten, waar- bij de „erkende woningbehoefte” als richtsnoer geldt. Toch blijft het „geloof” hardnekkig dat woningbouw economisch niet erg aantrekkelijk is. Zodra het bedrijfsleven impulsen nodig heeft en de overheid moet inleveren, richt men al snel de blik begerig op de woningbouw.

Vele economen hebben aangevoeld dat het werken met uitsluitend kapitaalcoëfficiënten tot een ontoelaatbaar kleine produktie van woningen zou leiden. Op een aantal manieren probeert men een theoretische rechtvaardiging te vinden voor een hogere prioriteit van de woningbouw.

a. De bekendste aanpak is de verwijzing naar mogelijke positieve *externe effecten* van het goede wonen (Tinbergen, Van den Doel, Burns 21). Dit argument is theoretisch onberispelijk. Een probleem is wel dat pogingen om deze externe effecten te kwantificeren in het algemeen tot tegen- vallende resultaten hebben geleid 22). Een zeer goed over- zicht van de stand van zaken op dit gebied is onlangs ge- geven door Burns en Grebler. Zij concluderen: „The results of the empirical work reported here do not provide any strong, consistent support for the hypothesis that housing investment yields substantial unperceived internal benefits and externalities which would justify increasing investment in residential construction. The evidence is mixed. Positive impacts were found in a few instances but not for the majority of cases investigated” 23).

b. Vooral sinds de *Nota huur- en subsidiebeleid* (1974) van Gruyters, Van Dam en Schaefer 24) is het „merit-good”- argument populair geworden. Het begrip „merit good” wordt door Musgrave in samenhang met het begrip „merit want” gelanceerd. Over „merit wants” schrijft Mus- grave 25): „The satisfaction of merit wants, by its very nature, involves interference with consumer preferences (. . .) . . . a case for the satisfaction of merit wants and for interference with consumer sovereignty, narrowly defined, may derive the role of leadership in a democratic society. While consumer sovereignty is the general rule, situations may arise, within the context of a democratic society, where an informed group is justified in imposing its decision upon others (. . .). In the case of merit wants . . . the very purpose may be one of interference by some, presumably the majority, into the want pattern of others”. Iets is dus een „merit good” als de overheid meent dat de consumptie van het goed moet worden vergroot in verband met de positieve effecten die aan de consumptie van dat goed zijn verbonden. McLure 26) heeft vraagtekens gezet bij het „merit-good”-argument dat z.i. niet past in een democra- tische maatschappij. Afgezien daarvan is ook hier het het probleem dat de bedoelde positieve effecten tot nu toe nauwelijks konden worden gemeten.

c. Een minder bekende benadering is die van Kalecki 27) die inzagt dat volgens de traditionele economische benadering de woningbouw in de verdrukking zou raken. Hij stelde voor om voor de woningbouw een meer of minder autonoom produktieniveau aan te houden, dat zoveel mogelijk aan sociaal-culturele normen zou voldoen. Dit niveau zou als randvoorwaarde kunnen gelden bij het bepalen van de — gegeven het produktieniveau — maximale economische groei.

Kalecki plaatst de woningbouw a.h.w. buiten de economie, maar geeft daarvoor geen economische rechtvaardiging. Bij de eerste twee benaderingen gebeurt dat wel. O.i. betreft het hier in zekere zin theoretische omwegen voor degene die argumenten zoekt voor een hogere prioriteit van de volks- huisvesting bij de allocatie van produktiemiddelen.

Als wij ons realiseren dat er in en om de woning een omvangrijke, goeddeels ongemeten produktie plaatsvindt, mogen wij concluderen dat de *reële* kapitaalcoëfficiënt van woningexploitatie veel lager is dan men gewoonlijk ver- onderstelt. Wanneer de huishoudelijke produktie wél wordt gemeten en bij het nationaal produkt (Y) wordt geteld, zal men in publieke en private afwegingsprocessen tot een veel

hogere prioriteit van de volkshuisvesting komen. Vanuit een zuiver economisch gezichtspunt blijkt het woningbouw- bedrijf wél een zeer begeerlijke bedrijfstak te zijn. Het externe-effectenargument kan deze conclusie nog versterken.

Er zijn geen economische gronden om aan volkshuisves- ting in publieke of private afwegingsprocessen een lage prioriteit te geven en de woningbouw beperkt te houden. Er is alle aanleiding om de programmering van woningbouw- activiteiten niet afhankelijk te maken van beperkte macro- economische grootheden (zoals bijvoorbeeld gebeurt in de woningbouwmodellen, beschreven in Bruce Ricks 28), maar de programmering te baseren op demografische ontwikke- lingen, op ruimtelijke mogelijkheden en op de wensen van gebruikers. De programmering van woningbouw- activiteiten en ook het mobiliseren van de meest strate- gische produktiefactoren — grond en kapitaal — moet wor- den gezien als een publieke verantwoordelijkheid 29). Zolang de bevolking bereid is voor het op de behoefte afgestemde niveau van nieuwbouw, verbetering en onderhoud te betalen 30) (waarbij de verdeling van lasten overigens kan afwijken van de verdeling die op een vrije markt zou ontstaan), is de voorziening in deze behoeften economisch verantwoord.

4. Slotbeschouwing

Het zou van een zeer beperkt gezichtsveld getuigen, als men zich slechts zou laten leiden door een zo sterk moge- lijke opvoering van de huishoudelijke produktie, omdat deze produktie zou bijdragen aan de welvaart van de mensen. Niet alleen zijn er tal van produktieprocessen die doelmatiger via de markt kunnen verlopen (specifieke „know-how” nodig, speciale produktiefactoren vereist, „economies of scale” enz.) of via de overheid („indivisibiliteiten”), maar ook geldt voor de huishoudelijke sector dat de invloed op de voorraad milieugoederen grenzen stelt aan de groei van de produktie.

Milieu-overwegingen zullen zowel bij het woningontwerp als bij de ruimtelijke spreiding van woningen een strate- gische rol moeten spelen. Vergroting van de produktie in de marktsector, de overheidssector en de huishoudelijke sector is zinloos als deze vergroting gepaard gaat met een zodanige inkrimping van de hoeveelheid milieugoederen dat de waarde die de mensen aan dit verlies hechten, de waarde van de produktieverhoging overtreft 31). In het algemeen geldt waarschijnlijk dat de huishoudelijke produktie relatief milieuvriendelijk is vergeleken met produktieprocessen in de

21) J. Tinbergen, op. cit., blz. 86; J. van den Doel, *Het volkshuisvestingsbeleid* in A. Hoogerwerf (red.), *Beleid belicht, sociaal-weten- schappelijke beleidsanalyse*, Alphen aan den Rijn, 1972, blz. 13-39; L. S. Burns, R. G. Healy, D. M. McAllister en B. K. Tjioe, *Housing: symbol and shelter; international housing productivity study*, Los Angeles, 1970.

22) Zie H. Priemus, *Volkshuisvesting: begrippen, problemen, beleid*, Alphen a/d Rijn, 1978, blz. 111-113.

23) L. S. Burns en L. Grebler, *The housing of nations; analysis and policy in a comparative framework*, Londen/New York, 1977, blz. 126-192, i.h.b. blz. 168.

24) J. P. A. Gruyters, J. L. N. Schaefer en M. P. A. van Dam, *Nota huur- en subsidiebeleid*, Den Haag, 1974, blz. 16.

25) R. A. Musgrave, *The theory of public finance*, New York, 1959, blz. 13-14.

26) C. E. M. Mac Lure, *Merit wants, a normative empty box*, 1968.

27) M. Kalecki, Outline of a method of constructing a perspective plan, in A. Nove en D. M. Nuti, *Socialist economics: selected readings*, Harmondsworth, 1972, blz. 213-222.

28) R. Bruce Ricks, *National housing models*, Toronto/Londen, 1973.

29) H. Priemus, Woningbouwprogrammering als publieke verant- woordelijkheid, *Wonen TA/BK*, januari 1979, nr. 2, blz. 24-29. Zie ook: H. Priemus, *Volkshuisvesting: Begrippen, problemen, beleid*, Alphen a/d Rijn, 1978, blz. 347-360. De woningbouwprogram- ming heeft naast een substantiële ook een procedurele kant, waarop hier niet verder ingaan.

30) C.q. een bijdrage te leveren door de aanwending van eigen arbeidskracht (doe-het-zelf).

31) R. Hueting, *Nieuwe schaarste en economische groei: meer welvaart door minder produktie?*, Amsterdam, 1974.

markt- en de overheidssector, maar het staat allerminst vast dat dit zo is en er is voor idealisering van de huishoudelijke produktie op dit punt zeker geen aanleiding. Men denke maar aan de auto als een van de meest in het oog lopende kapitaalgoederen in de huishoudelijke sector.

Bevordering van de huishoudelijke sector zal moeten worden nagestreefd, voor zover de milieubelasting daardoor niet wordt vergroot en voor zover zo een hogere welvaart is te bereiken dan via de markt- of overheidssector.

Voorts moet worden gewaakt voor het gevaar dat het blindelings bevorderen van de huishoudelijke sector ertoe leidt dat vrouwen nog minder kans krijgen de arbeidsmarkt te betreden dan nu reeds het geval is. De activiteiten in de huishoudelijke sector enerzijds en de markt- en overheidssector anderzijds zullen tussen de sexen eerlijk moeten worden verdeeld.

Overeem merkt op 32): „De verwaarlozing van deze oorsprong van de economie (het Griekse „oikonomia” betekent huishouding) en de concentratie van de aandacht op de private markt (goederen en diensten aangeboden door de overheid) en de wederzijdse relatie tussen deze beide markten heeft onder andere tot gevolg dat de woning en zijn bewoners niet meer worden gezien als respectievelijk productiecentrum en producenten van zeer essentiële goederen en diensten (voeding, opvoeding en verzorging, huisvesting, kleding, vervoer, vermaak e.d.)”.

In het pleidooi voor een actieve inbreng van bewoners kan men ook overdrijven. In het voorwoord bij de jongste publikatie van Turner schrijft Ward 33): „Op hetzelfde ogenblik dat huisvesting, een algemeen menselijke bezigheid, als probleem wordt gedefinieerd, wordt er een huisvestingsproblemenindustrie geboren, met een leger van deskundigen, bureaucraten en onderzoekers, waarmee gegarandeerd wordt dat het probleem niet zal verdwijnen”. Deze opstelling miskent de steun die bewoners van deskundigen **kunnen hebben, als deze deskundigen hun kennis ter beschik-**

king stellen van bewoners. De kern van de zaak is scherp onder woorden gebracht door Turner, die vaststelt 34): „De levensvatbaarheid van ieder huisvestingssysteem hangt op lange termijn af van de inspanning van de gebruikers en daardoor van hun wil om deze inspanningen te investeren, en niet slechts van hun vermogen om dit te doen.”.

Het feit dat de huishoudelijke sector niet meetelt bij het meten van economische prestaties en het feit dat activiteiten in en om de woning zo'n belangrijke rol spelen in de huishoudelijke sector, maakt dat in de officiële statistieken de bijdrage van de volkshuisvesting aan de welvaart sterk wordt onderschat en voorts dat een actieve rol van de bewoner op de woningmarkt en de woningbouwmarkt economisch niet aantrekkelijk lijkt. Een nadere beschouwing leert dat hier sprake is van gezichtsbedrog. Wanneer wij het subjectivistische welwaartsbegrip in een ruime betekenis hanteren, worden wij gewaar dat aan de volkshuisvesting een zeer hoge prioriteit moet worden toegekend en dat van een actieve rol van bewoners bij de ontwikkeling en het beheer van woning en woonomgeving vanuit economisch gezichtspunt een grote aantrekkingskracht uitgaat. Voor het denken over de programmering van de woningbouw, het vervullen van de opdrachtgevende functie op de woningbouwmarkt en de wenselijk geachte ontwikkelingen met betrekking tot eigendom en beheer van woning en woonomgeving lijken ons deze gedachten fundamenteel.

H. Priemus

32) J. Overeem, Staat en maatschappij, het gezin en de economie, in J. Overeem (red.), *Wonen en techniek: ervaringen van gisteren, ideeën voor morgen*, Den Haag, 1978, (concept), blz. 37.

33) J. F. C. Turner, *Menselijk wonen — anders wonen: over zelfbeschikking in de woonomgeving*, Baarn, 1978, blz. 17.

34) J. F. C. Turner, op. cit., blz. 51. In dit verband is er gelukkig heel wat gaande. Zie voor een overzicht hiervan W. Turpijn en H. Venema, *Bewonersparticipatie*, Deventer, 1979.

Voor één van onze relaties, een stafbureau op scheepvaartgebied te Den Haag, zoeken wij een

beleidsmedewerker organisatie - ontwikkeling

Hij zal een bijdrage leveren aan de veranderingen van de werk-organisatie in de zeevaart en op dit gebied voor deze bedrijfstak een levendige en creatieve gesprekspartner zijn, die daarnaast een collegiaal deel van de algemene taken van het stafbureau op zich neemt.

Onze opdrachtgever denkt aan een jong academicus (sociale wetenschappen of bedrijfskunde), die belangstelling heeft voor de systeemanalytische benadering van maritieme organisatie-vraagstukken, die plezier heeft in een stevige en sociaal evenwichtige ontwikkeling van het ondernemerschap en die, liefst als stafmedewerker in een groot bedrijf of bij een organisatie-adviesbureau, reeds enige ervaring heeft opgedaan.

Brieven met opgave van leeftijd, opleiding en ervaring worden onder de letters Vi gaarne ontvangen door

W. VERSCHOOR en Drs. J.C. OUDSHOORN
Psychologisch Adviseurs
Alexanderstraat 18, 2514 JM 's-Gravenhage.

Het aanbod van consumptieaardappelen

Een economische analyse

DRS. F.A.J. VAN DEN BOSCH*
DRS. C.P. VEERMAN**

In onderstaand artikel wordt verslag gedaan van een onderzoek naar het aanbod van kleiconsumptieaardappelen in Nederland. Daartoe is een eenvoudig model ontwikkeld dat het aanbodgedrag beschrijft. Uit het onderzoek blijkt dat rekening moet worden gehouden met een voortdurend toenemend aanbod van consumptieaardappelen op de markt. De auteurs zijn van mening dat gezien de afname van het verbruik van aardappelen per hoofd van de bevolking, het feit dat het verzadigingspunt in de markt van afgeleide produkten binnen afzienbare tijd zal worden bereikt en de daling van de bevolkingsgroei in West-Europa, de teelt van consumptieaardappelen in Europees verband nog verder moet worden ingekrompen, wil er sprake blijven van een rendabele teelt.

1. Inleiding

Wanneer we voor Nederland een vergelijking zouden maken tussen de geïnvesteerde onderzoekstijd in het empirisch economisch onderzoek in zijn totaliteit en de tijd die wordt gewijd aan het doen van empirisch economisch onderzoek m.b.t. de landbouwsector, zou naar alle waarschijnlijkheid blijken dat het economisch onderzoek in de laatstgenoemde sector er wat bekaaid van afkomt, zeker als we nagaan wat er op het gebied van het landbouweconomisch onderzoek wordt gepubliceerd in landen zoals de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en West-Duitsland. Mede gezien het aandeel van de waarde van de uitgevoerde agrarische produkten in de totale uitvoer (ca. 25% in 1977), lijkt meer economisch onderzoek in deze sector niet ongewenst.

In dit artikel doen wij verslag van onze onderzoekingen naar de markt van kleiconsumptieaardappelen in Nederland voor de periode 1955-1978. De keus om de teelt van de aardappel door de economische bril nader te beschouwen is gelegen in twee redenen. In de eerste plaats is de markt van consumptieaardappelen (onze eerste inperking van het onderzoeksobject) een van de laatste niet gereguleerde agrarische markten van de belangrijkste akkerbouwgewassen. In de tweede plaats is de aardappelteelt een van de meest rendabele teelten over de jaren 1).

Als we de markt van consumptieaardappelen beschouwen, lijkt het er veel op dat het gedrag van de boer gekenmerkt wordt door hoeveelhedaanpassing onder invloed van prijsveranderingen. Wij willen proberen te onderzoeken of dit laatste inderdaad het geval is, dus of prijsveranderingen, en zo ja in welke mate, veranderingen induceren in de voorge-

nomen aangeboden hoeveelheid van het volgende oogstjaar, zoals die tot uitdrukking komen in de gepote arealen.

De beperking tot kleiconsumptieaardappelen hebben wij ons zelf opgelegd ten einde een zo homogeen mogelijk onderzoeksobject te verkrijgen. Als analysemethode is gekozen voor een macro-economische benadering: het „gedrag” van de geaggregeerde oppervlakte kleiconsumptieaardappelen in Nederland is onderzocht. In een recent overzichtsartikel op dit gebied gaan Askari en Cummings 2) het onderzoek na dat in de loop der jaren m.b.v. het door M. Nerlove ontwikkelde „supply-response model” 3) is uitgevoerd. We zullen niet te ver ingaan op Nerlove's model. De achterliggende gedachte in het model is dat er een lange-termijnevenwicht bestaat op de betreffende agrarische markt en dat het aanbodgedrag wordt gekenmerkt door aanpassingen op de korte termijn als gevolg van bijgestelde verwachtingen m.b.t. het lange-termijnevenwicht. Er kleven nogal wat bezwaren aan Nerlove's model. Ten eerste is het een één-produktmodel; andere teelten beïnvloeden de beslissing omtrent het te verbouwen areaal van het betreffende produkt niet. Ten tweede wordt een constante technologie verondersteld 4), hetgeen weinig werkelijkheidsgehalte heeft (dit zal duidelijk worden gemaakt in de volgende paragraaf). Ten derde vloeit uit Nerlove's model een specificatievorm voort van een te schatten vergelijking waarin de endogene variabele, één jaar vertraagd, zelf voorkomt. Het is moeilijk om het belang hiervan theoretisch aan te tonen en empirisch-statistisch gesproken vervult deze variabele slechts de rol van het ondervangen van een grote mate van autocorrelatie. Al met al zijn er voor ons redenen genoeg om zelf te proberen een eenvoudig model te ontwikkelen dat het aanbodgedrag zou kunnen beschrijven. In de volgende paragraaf wordt een schets gegeven van de ontwikkeling in de teelt- en afzetstructuur van de consumptieaardappelmarkt in ons land ten einde een goed begrip te wekken voor het specifieke van de situatie in Nederland.

* Wetenschappelijk medewerker bij de vakgroep macro-economie van de economische faculteit van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

** Wetenschappelijk medewerker bij de vakgroep economie van de Interfaculteit Bedrijfskunde te Delft.

1) Voor de periode 1971-1977 voor het zuidwestelijk kleigebied wees een uitgevoerde regressie-analyse van het z.g. netto overschot per hectare (een door het Landbouw Economisch Instituut ontwikkelde maatstaf voor het inkomen van de boer) met het z.g. saldo per hectare van kleiconsumptieaardappelen uit, dat ca. 70% van de variantie in de eerstgenoemde variabele wordt verklaard door de laatste. Zie ook ons rapport: *De dynamiek van het aanbod van akkerbouwprodukten*, 11B, Delft, 1977, blz. 5/ Discussion paper no. 7803/G, Instituut voor Economisch Onderzoek, EUR.

2) H. Askari en T. J. Cummings, Estimating agricultural supply response with the Nerlove model: a survey, *International Economic Review*, juni 1977, vol. 18, nr. 2.

3) M. Nerlove, *The dynamics of supply: estimation of farmers' response to price*, Baltimore, 1958.

4) Zie B.E. Hill, Supply response in crop and livestock production, *Journal of Agricultural Economics*, 1971.

2. De ontwikkelingen in de teelt- en afzetstructuur

De eerste opmerking die moet worden gemaakt in deze schets van de ontwikkeling in de teelt- en afzetstructuur geldt het proces van toenemende schaalvergroting. In onderstaande tabel wordt duidelijk dat de aardappel op steeds minder bedrijven en voornamelijk op de grotere, in steeds grotere hoeveelheden, wordt verbouwd.

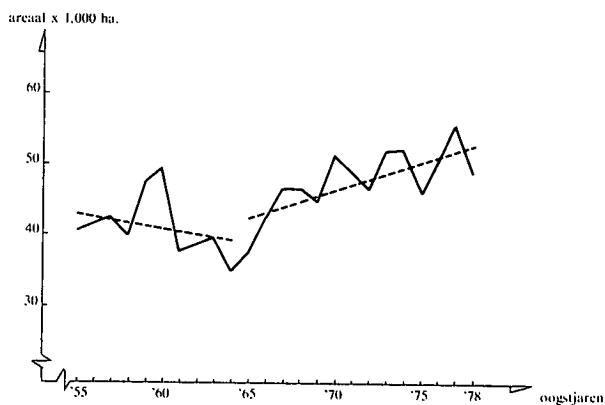
Tabel 1. De teeltstructuur van de klei-aardappelen (inclusief pootaardappelen) 1965, 1970, 1975, 1977

	1965	1970	1975	1977
Aantal bedrijven	25.000	19.000	14.000	14.600
Oppervlakte in ha.	55.400	68.700	65.800	80.500
Gemiddelde oppervlakte per bedrijf	2,2 ha	3,6 ha	4,7 ha	5,5 ha
Op bedrijven met:				
0,2 - 2 ha aardappelen	14%	11%	7,5%	6%
2 - 5 ha ..	31%	19%	16,0%	14%
5 - 10 ha ..	35%	32%	32,5%	29%
> 10 ha ..	20%	38%	44,0%	51%

Bron: Jaarverslag Productieschap voor aardappelen, 1977, blz. 17.

Het tweede punt dat van belang is, is het verloop van de trend die in het areaal kleiconsumptieaardappelen is te onderkennen (zie figuur 1).

Figuur 1. Areaal kleiconsumptieaardappelen (excl. pootaardappelen) a)

a) De trendlijnen zijn berekend op grond van lineaire regressie.
Bron: CBS, Statistiek van de land- en tuinbouw; Jaarverslagen NAK.

In de periode vanaf 1955 tot 1965 is een licht dalende trend waar te nemen en nadien is het verloop van de trendlijn sterk stijgend. Dit is een opmerkelijke zaak en vraagt om een verklaring: is er sprake van een trendbreuk in de ontwikkeling van het areaal? Twee technische factoren zijn denkbaar die er de oorzaak van zouden kunnen zijn dat de trend in het areaal is gewijzigd. In de eerste plaats zou de landaanwinning van de Zuiderzeepolders in de tweede helft van de jaren zestig voor uitbreiding van het akkerbouwareaal, en daarmee voor de aardappelteelt, hebben kunnen zorgen. Dit blijkt niet het geval. Integendeel, de hoeveelheid cultuurgrond daalde van 1965-1975 met 4% 5). In de tweede plaats is het mogelijk dat een verandering in de teeltvoorschriften van de Plantenziektkundige Dienst de oorzaak is geweest van een vergroting van het areaal door het toestaan van een snellere opeenvolging van het gewas aardappels op eenzelfde stuk grond. Ook dit is niet het geval; het omgekeerde bleek te hebben plaatsgevonden. Dat alles maakt de zaak niet eenvoudiger; zelfs tegen het verloop van twee belangrijke bepalende factoren in stijgt het totale areaal.

Naar ons inzicht moet de verklaring voor de ombuiging die de trend heeft ondergaan worden gezocht in de structurele verandering die in de teelt van consumptieaardappelen gedurende de jaren zestig is opgetreden. Was de teelt van aardap-

pelen aan het eind van de jaren vijftig vooral wat het oogsten betreft bijna nog geheel handwerk (slechts eenvoudige machines werden erbij ingeschakeld), aan het eind van de jaren zestig kan worden vastgesteld dat vrijwel al het handwerk is teruggebracht tot het bedienen van de machines. Het omschakelen van de sterk arbeidsintensieve oogstmethode naar de sterk kapitaalintensieve wijze van binnenhalen van de producten gebeurde op een abrupte wijze per bedrijf. Dat kwam door de aard van de mechanisatie van de oogst; omdat het een keten van machines is die de oogstwerkzaamheden uitvoert, kwam de boer voor het dilemma te staan: óf het met veel mensen blijven oprapen van de aardappelen en per zak vervoeren, óf het overgaan tot machinaal oogsten met inschakeling van roomachines, veel transportmiddelen vanwege de vereiste capaciteit 6) en het zorgen voor aangepaste opslagcapaciteit 7).

De redenen die de boeren ertoe hebben gebracht om de stap in de richting van mechanisatie te doen zijn o.i. de volgende. Ten eerste kreeg men in de landbouw te kampen met gebrek aan mankracht. De veelal ongeschoolde arbeid werd, mede aangelokt door het hogere loonniveau, gemakkelijk in de industriële sector opgenomen, waar in de tweede helft van de jaren vijftig en eerste helft van de jaren zestig een tekort aan arbeidskrachten bestond 8). Ten tweede stegen de lonen in de landbouw — met een vertraging op die in de industriële sector — vooral in het begin der jaren zestig sterk 9), hetgeen de kostenverhouding tussen de oogstmethoden drastisch beïnvloedde en de ontwikkeling in de richting van de kapitaalintensieve manier als de goedkopere steeds meer versterkte. Ten derde moet de aandacht worden gericht op het feit dat door een aantal jaren met hoge opbrengsten en goede prijzen voor aardappelen de boeren niet alleen de financiële armslag kregen om de met de mechanisatie van de oogst samenhangende investeringen te doen 10), maar ook moet het psychologische effect dat een aantal „vette jaren” voor een bepaalde teelt op de vooruitzichten van die teelt heeft, niet worden onderschat. Beide factoren hebben de snelheid van het mechanisatieproces zowel als de teelttoename positief beïnvloed.

We kunnen dus alleszins gefundeerd vaststellen dat in de jaren zestig zich in teelt en vooral in de oogstmethoden, een fundamentele verandering heeft voltrokken: van een oogst met behulp van bijna uitsluitend mankracht naar een zeer hoge graad van mechanisatie. Dit alles heeft grote consequenties voor de teelt gehad. Zoals al eerder is opgemerkt mag ervan worden uitgegaan dat de boer in zijn marktgedrag hoeveelhedsaanpasser is. De winst die hij op de teelt kan maken per hectare is niet alleen afhankelijk van de prijs per kilo maar ook van de opbrengst per hectare in kilo's. Voor zijn aanpassingsmogelijkheden aan de marktomstandigheden kan de boer alleen de hoeveelheid grond die hij aan de aardappelteelt toebedeelt in zijn bouwplan bepalen. De totale hoeveelheid voortgebrachte producten is hiervan dus maar ten dele afhankelijk. Immers, weersomstandigheden tijdens de groei en het in meer of minder ernstige mate optreden van allerhande ziekten en plagen, kunnen de fysieke op-

5) Zie: *Landbouwcijfers 1976*, tabel 22d (CBS en LEI).

6) Men moest het oogsten terugbrengen tot een bezigheid van hooguit enkele weken omdat de gemechaniseerde oogst veel gevoeliger is voor de weersomstandigheden die in de herfst vaak slechts kort hiervoor gunstig zijn.

7) Het aantal bewaarplaatsen voor consumptie- en pootaardappelen breidde zich in de periode 1962-1968 met 56% uit en de capaciteit steeg met 75%; bron: *Landbouwcijfers 1970*, tabel 32-n.

8) Het aantal vreemde arbeidskrachten (d.w.z. noch bedrijfshoofd, noch medewerkend gezinslid) daalde van 92.000 in 1958 tot 42.000 in 1969 (bron: *Landbouwcijfers*).

9) De loonindex in de landbouw steeg van 175 in 1959-1960 tot 282 en in 1965-1966 (bron: prijsindexcijfers kostenfactoren, 1949/1950-1952/1953 = 100, *Landbouwcijfers*, 1969, tabel 71-g).

10) De „investeringen van landbouwbedrijven op zeelei” bedroegen in 1960 ca. f. 12.000 per 100 ha. per jaar en liepen gedurende de jaren zestig sterk op tot een maximum van f. 20.000 per 100 ha. per jaar in 1966 (bron: *Landbouwcijfers*).

brengst per hectare van jaar tot jaar aanzienlijk doen verschillen. In zijn streven naar winstmaximalisatie zal de boer slechts twee instrumenten kunnen aanwenden: a. kostenminimalisatie per hectare en b. vergroting van de fysieke opbrengst per hectare, die beide resulteren in een minimalisatie van de kostprijs per kilo.

We richten onze aandacht in deze economische beschouwing op het streven de kosten per hectare zo laag mogelijk te doen zijn (het vergroten van de fysieke opbrengst per hectare op zich is een landbouwkundig, technisch probleem). Als we het verloop van het aandeel der vaste kosten in het totaal van de kosten bezien, dan zal het uit de bovenvermelde ontwikkeling in de teelt en de oogstmethoden, duidelijk zijn dat het aandeel van de vaste kosten aanzienlijk groter is geworden. De enige manier om de vaste kosten per hectare te verminderen is het doen toenemen van het areaal van de teelt. De toeneming van het aandeel der vaste kosten in de totale kosten per bedrijf 11) oefent dus een opwaartse druk uit op het te telen areaal van de teelt, waarvan de vaste kosten het hoogst zijn. Aan dit laatste proces worden door de capaciteit der aanwezige machines (tijdelijke) grenzen gesteld.

Zonder twijfel is met de teelt van aardappelen vergeleken met andere teelten het meeste kapitaal gemoeid. Dit feit, en de bovenstaande analyse, leiden tot de conclusie dat de toename in de teelt van aardappelen een gevolg is van de verandering in de kostenstructuur in de akkerbouw. Het verhaal is, en dit moet er onmiddellijk aan worden toegevoegd, hiermee niet verteld. De uitbreiding van het areaal consumptieaardappelen mag dan zijn geschied onder druk van de vaste kosten, mede gelet op de ongunstige ontwikkeling in het binnenlandse verbruik, heeft de exportontwikkeling m.b.t. aardappelen een belangrijke rol gespeeld. De ontwikkeling van de export neemt, simultaan met de toeneming der productie, vanaf het midden der jaren zestig een steeds hogere vlucht: van ca. 300.000 ton in 1963 naar bijna 900.000 ton in 1973.

Ten slotte nog het volgende: meer dan 50% van de productie wordt nog steeds via de vrije markt afgezet. Dit percentage is in de tijd bezien gedaald. Zo is volgens het Produktschap voor aardappelen van de oogst in 1971 70% afgezet via de vrije markt, 20% in coöperatief verband en 10% via teeltcontract landverhuur. In 1977 is nog ca. 65% van de afzet via de vrije markt verhandeld.

Vatten we een en ander samen dan kunnen we stellen dat: — de bereidheid om in de aardappelteelt te investeren voortvloeide uit het historisch relatief hoge rendement van de teelt:

- de aanleiding tot investeren werd gevormd door de loonkostenontwikkeling;
- het gevolg hiervan is geweest dat het areaal is toegenomen;
- de mogelijkheid ten slotte hiertoe werd geschapen (en de teelt zoals met verscheidene andere wel het geval is geweest niet vanwege door productievergroting veroorzaakte prijsdaling is verdwenen) door de vergroting van de afzet naar het buitenland tegen in doorsnee rendabele prijzen.

3. Een eenvoudig theoretisch areaalbeslissingsmodel

Er is in de vorige paragraaf gesproken over de trendbreuk en er is getracht aan te geven welke factoren voor de verklaring van het verloop in het areaal kleiconsumptieaardappelen van belang zijn. In deze paragraaf willen we ons bezighouden met de vraag hoe de fluctuaties in het areaal rond de trend kunnen worden verklaard.

We hebben al vastgesteld dat voor de landbouw geldt dat de productiebeslissing alleen betrekking kan hebben op het areaal, ervan uitgaande, dat er een keuze is gemaakt uit de ter beschikking staande verschillende kwaliteiten zaai- en pootgoed en dat de uiteindelijke op de markt aangeboden hoeveelheid het produkt is van deze oppervlakte en de fysieke opbrengst per oppervlakte-eenheid. De dynamiek in het aanbod op korte termijn moet dus in de landbouwsector worden gezocht in de variaties van het areaal.

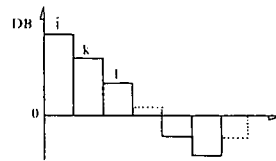
Laten we veronderstellen dat een boer een areaal a_t in oogstjaar t ter beschikking heeft voor de teelt van de diverse akkerbouwproducten. We nemen aan dat er een keuze kan worden gemaakt uit i teelten ($i = 1 \dots n$), die gezamenlijk de totale oppervlakte van de bedrijfsgrond beslaan. We veronderstellen voorts dat de kosten die verbonden zijn aan de teelt van i kunnen worden onderscheiden in constante kosten (ck_i) en variabele kosten (vk_i). De variabele kosten zijn afhankelijk van het aantal hectaren van de teelt, maar onafhankelijk van de opbrengst in kg. per hectare 12). Verder definiëren we de verwachte bruto geldopbrengst per hectare (GO_i) van teelt i als het produkt van de verwachte fysieke hoeveelheid van teelt i (o_i , in kg per hectare) en de verwachte prijs van die teelt (p_i in guldens per kg.): $GO_i = o_i \times p_i$. Ten slotte definiëren we de verwachte dekkingsbijdrage (DB_i , in guldens per hectare) van teelt i per hectare als: $DB_i = GO_i - vk_i$

Als we in deze beschouwing de teeltvoorschriften van de Plantenziektenkundige Dienst betrekken — er gelden maxima voor de te betelen arealen — dan kunnen deze als volgt worden geformaliseerd: als $a_{t,max,i}$ het maximale areaal is dat krachtens de voornoemde randvoorwaarden kan worden beteeld, dan geldt: $a_{t,i} \leq a_{t,max,i} \leq a_t$. Veronderstellen we verder dat de fysieke opbrengsten van de om het grondbeslag concurrerende gewassen constant zijn bij een gegeven totaal areaal a_t 13), dan kunnen we stellen:

$$\frac{\delta o_i}{\delta a_i} = 0; i = 1 \dots n$$

Ten slotte nemen we aan dat de boer streeft naar maximalisatie van de som der dekkingsbijdragen van de in het bouwplan opgenomen teelten. De rationeel handelende ondernemer zal voor de n teelten de verwachte dekkingsbijdragen naar grootte rangschikken (zie figuur 2).

Figuur 2. Het rangordenen van de dekkingsbijdragen per hectare voor de teelten

Met behulp van de hierboven geformuleerde gedragshypothese (het streven naar maximalisatie van de som der dekkingsbijdragen) luidt de areaalbeslissing nu als volgt: stel dat teelt j (zie figuur 2) de hoogste DB bezit, dan wordt $a_{t,j}$ als volgt bepaald:

$$a_{t,j} = a_{t,j} \max 14) \text{ (waarbij } a_{t,j} \max \leq a_t \text{)}$$

Indien $a_{t,k} - a_{t,j} > 0$ dan wordt $a_{t,k}$ (waarbij teelt k de één na hoogste DB bezit) als volgt bepaald:

11) De gemiddelde jaarlijkse groei der z.g. niet toegerekende kosten d.w.z. de vaste kosten per ha. cultuurgrond op akkerbouwbedrijven in het zuidwestelijk kleigebied namen van 1963-1965 met 3% toe; van 1966-1970 met 8%, van 1971-1976 met 10% (bron: CBS en LEI, *Statistiek van de bedrijfsuitkomsten in de landbouw*).

12) We wezen er in par. 2 al op dat de fysieke opbrengst per ha. voor een belangrijk deel wordt bepaald door factoren die geen verband houden met de gemaakte kosten per ha.

13) Dit lijkt een vrij vergaande veronderstelling omdat intensivering van de teelt tot gevolg kan hebben dat er dalende meeropbrengsten ontstaan, maar er moet op worden gewezen dat voormelde randvoorwaarden die de PD opstelt juist beogen dat de daling van de meeropbrengsten niet zo sterk zal optreden beneden het toegestane maximum.

14) Indien niet aan de veronderstelling is voldaan, dat voor een bepaalde teelt voldoende oogst- en opslagcapaciteit aanwezig is, wordt $a_{t,j} \max$ bepaald door de beschikbare productiecapaciteit.

$$a_{t,k} = a_{t,k} \max, \text{ indien } a_t - a_{t,j} \geq a_{t,k} \max ;$$

$$a_{t,k} = a_t - a_{t,j}, \text{ indien } a_t - a_{t,j} < a_{t,k} \max.$$

De opstelling van het teeltplan wordt voortgezet totdat:

$$a_t - \sum_{i=1}^n a_{t,i} = 0.$$

Op basis van bovenstaande analyse kan nu worden nagegaan welke variabelen de omvang van het areaal van de teelt i bepalen in oogstjaar t :

$$a_{t,i} = f(DB_{t,1}, DB_{t,i}, \dots, DB_{t,n}; a_{t,1} \max, \dots, a_{t,i} \max, a_{t,n} \max; a_t) \quad (1)$$

Op grond van de gemaakte veronderstellingen zijn de volgende restricties op de partiële afgeleiden van toepassing m.b.t. $a_{t,i}$:

$$\frac{\delta a_{t,i}}{\delta DB_{t,i}} \geq 0; \frac{\delta a_{t,i}}{\delta DB_{t,j}} \leq 0; \frac{\delta a_{t,i}}{\delta a_{t,i} \max} \geq 0; \frac{\delta a_{t,i}}{\delta a_t} \geq 0;$$

$$j = 1, \dots, n; j \neq i,$$

waarbij moet worden opgemerkt dat het gelijkteken van toepassing is indien teelt i niet verderkan uitbreiden i. v. m. de teeltvoorschriften. Verder is verondersteld, dat veranderingen in het totale areaal van een teelt in een macro-economisch systeem kunnen worden verklaard door vergelijking (1).

Daar we in eerste aanleg hebben gekozen voor een partiële benadering van de verklaring van het areaal kleiconsumptie-aardappelen is het basismodel dat is gebruikt in deze analyse hiermede afgeleid. Bedacht moet worden, dat in het geval de invloed van de concurrerende gewassen op de areaalbeslissing van kleiconsumptieaardappelen gering blijkt te zijn, de naamgeving „partiële benadering” minder zinvol wordt.

4. Het ontwikkelen van een empirisch hanteerbaar model

Een aantal stappen is noodzakelijk voordat vergelijking (1) kan worden getoetst. Deze stappen leiden tot een operationalisering van de grootheden uit (1) in meetbare grootheden. Allereerst zal worden ingegaan op het feit, dat vergelijking (1) is ontwikkeld op grond van verwachte grootheden. Immers in vergelijking (1) blijkt de areaalbeslissing onder meer afhankelijk van de verwachte dekkingsbijdrage van de teelt, maar de hoogte ervan ligt nog in het verschiet. Wij hebben gekozen voor een eenvoudige verwachtingshypothese, n.l. dat de verwachte waarde van een grootheid wordt bepaald door de gerealiseerde waarden van deze grootheid in het nabije verleden. In concreto nemen we de gerealiseerde grootheden van de afgelopen twee jaar, elk met een gelijke invloed op de verwachting.

Een volgend probleem vormt de beschikbaarheid van data. Zo ontbreken data over de dekkingsbijdragen van de verschillende met de consumptieaardappel om de grond concurrerende teelten. We kunnen nu twee wegen inslaan. Ten eerste kunnen we de dekkingsbijdragevariabele vervangen door een proxy, bijvoorbeeld de eindproductprijs van de teelt. Dit is zeker te verdedigen, omdat de dekkingsbijdrage van de teelt zeer sterk zal afhangen van wat het produkt opbrengt per gewichtseenheid. In onze schattingen hebben we deze mogelijke oplossing opgenomen. Voor de consumptieaardappelen hebben we twee prijzen opgenomen. Een prijsvariabele die een gemiddelde is over het gehele verkoopseizoen van de vorige oogst (van september t/m mei) en een variabele (pcaj) die een gemiddelde is van de prijzen vanaf september t/m januari van de vorige oogst omdat omstreeks februari door gedane pootgoedaankopen en de inzaai van tarwe de beslissing omtrent de grootte van het areaal aardappelen in feite al is genomen. Deze laatste variabele wordt nog meer relevant als

bedacht wordt dat vóór 1 februari het grootste deel van de consumptieaardappelooft al is verkocht 15).

De tweede manier om de zaak aan te pakken is na te gaan of door middel van nadere aannamen een schatting, c.q. een constructie van de dekkingsbijdragevariabele is te maken. Ook dit hebben we geprobeerd en wij gingen daarbij als volgt te werk (al onze schattingen zijn in procentuele veranderingen uitgevoerd, aangegeven door een \sim -teken boven de variabele).

We noteren:

$$\widetilde{DB}_t = \frac{\Delta DB_t}{DB_{t-1}}; DB_t = o_t \cdot p_t - vk_t$$

$$\text{zodat: } \widetilde{DB}_t = \widetilde{o}_t \cdot \lambda_0 + \widetilde{p}_t \cdot \lambda_0 - \widetilde{vk}_t \cdot \lambda_1 \quad (2)$$

$$\lambda_0 = \frac{o_{t-1} \cdot p_{t-1}}{DB_{t-1}}; \lambda_1 = \frac{vk_{t-1}}{DB_{t-1}}; \Delta p_t \cdot \Delta o_t = 0 \text{ en } \lambda_0 - \lambda_1 = 1$$

waarin:

DB = dekkingsbijdrage (gulden/hectare) van de betreffende teelt;

p = produktprijs per gewichtseenheid van de teelt;

o = bruto fysieke opbrengst (in kg. per hectare) van de teelt;

vk = variabele kosten van de teelt.

Maar hiermee zijn we er nog niet, want een volgende moeilijkheid is gelegen in een manco aan gegevens van de variabele kosten (of ook wel de toegerekende kosten zoals deze door het Landbouw Economisch Instituut (LEI) worden aangeduid). Deze knoop hebben we doorgemaakt door de variabele kosten van de aardappelteelt te splitsen in twee hoofdbestanddelen: de pootgoedkosten, zijnde het produkt van het aantal tonnen pootaardappelen dat per hectare moet worden uitgezet, (α , in ton per hectare) en de prijs ervan (ppa, in gulden per ton) enerzijds en de overige variabele kosten (ovk, in gulden per hectare) onder meer gevormd door meststof- en bestrijdingsmiddelenkosten anderzijds.

$$VK_t = \alpha_t \cdot ppa_{t-1} + ovk_t$$

In relatieve veranderingen:

$$\widetilde{VK}_t = \lambda_2 \cdot \widetilde{ppa}_{t-1} + \lambda_2 \cdot \widetilde{\alpha}_t + \lambda_3 \cdot \widetilde{ovk}_t$$

$$\lambda_2 = \frac{\alpha_{t-1} \cdot ppa_{t-1}}{VK_{t-1}};$$

$$\lambda_3 = \frac{OVK_{t-1}}{VK_{t-1}};$$

$$\lambda_2 + \lambda_3 = 1 \text{ en } \Delta \alpha_t \cdot \Delta ppa_t = 0.$$

Deze laatste vergelijking is in (2) gesubstitueerd, waarbij is verondersteld dat $\widetilde{\alpha} = 0$ 16).

Om de gewichten $\lambda_0, \lambda_1, \lambda_2$ en λ_3 te bepalen hebben we als volgt gehandeld. De waarden van λ_0 en λ_2 zijn berekend als rekenkundig gemiddelde over de jaren 1971 t/m 1976 voor de drie belangrijkste regionale produktiegebieden van de akker-

15) In 1962-1966 gemiddeld 70%. Voor een belangrijk consumptieaardappelenras (kleibintje) zijn de volgende cijfers bekend: van de oogstjaren 1974, 1975 en 1976 was resp. ca. 60, 80 en 70% van de oogst vóór 1 februari verkocht. Bron: jaarverslagen Produktschap voor Aardappelen.

16) In de praktijk varieert α wel een weinig van jaar tot jaar omdat afhankelijk van de knoelgrootte en -vorm het aantal kg. per ha. kan verschillen hoewel het aantal planten per ha. zoveel mogelijk constant wordt gehouden op grond van ervaringen met de teelt. Het is evenwel niet zo dat α aan een systematische verandering onderhevig is.

bouw, waarbij we ons baseerden op de LEI-cijfers gepubliceerd in de *Bedrijfsuitkomsten in de landbouw*. Op grond van λ_0 kan λ_1 worden berekend; λ_3 kan worden berekend op grond van λ_2 (17). De aanname dat deze quoten voor de hele steekproefperiode gelden is aanvechtbaar, maar in deze benadering onvermijdelijk (18).

Het schatten van de dekkingsbijdragen van de andere teelten die met consumptieaardappelen om het grondbeslag dingen hebben we achterwege gelaten omdat dit door gebrek aan gegevens een nog aanzienlijk meer precie procedure zou zijn dan voor consumptieaardappelen. We hebben de bruto geldopbrengsten van een drietal belangrijke om het grondgebruik met consumptieaardappelen concurrerende gewassen, n.l. granen, suikerbieten en zaaiuien, als proxy-variabelen in de schattingen opgenomen. Gebleken is dat er nauwelijks sprake is van enige bijdrage van deze gewassen in de verklaring van de areaalmutatie consumptieaardappelen.

De tweede groep variabelen in vergelijking (1) bevat areaalrestricties ($a_{\max, i}$): de maximale areaalomvang van teelt i op grond van de teeltvoorschriften. Verondersteld is, dat in de beschouwde periode het totaal betaalde areaal kleiconsumptieaardappelen kleiner is geweest dan het maximaal toegestaan areaal. Zo is het Zuidwestelijk kleigebied het percentage dat het areaal kleiconsumptieaardappelen uitmaakt van het bouwland niet boven de 19 gekomen in de periode 1965-1976 (volgens de *Bedrijfsuitkomsten in de landbouw* van het LEI). Uiteraard is het mogelijk dat een bepaald gedeelte van de bedrijven inderdaad het maximaal toelaatbare areaal heeft geteeld. Data over het potentieel voor kleiconsumptieaardappelen beschikbare areaal over de beschreven periode ontbreken, zodat in het model de invloed van deze variabele op de areaalbeslissing niet kan worden gekwantificeerd. We vermoeden dat de mutaties in deze laatste grootte te gering zijn om een grote bijdrage tot de verklaring te kunnen geven.

Ten slotte nog het volgende. Het is denkbaar dat in de areaalbeslissing ook niet-financiële factoren een rol van gewicht spelen. Zo zou men kunnen stellen dat als gevolg van een extreem moeilijk verlopen oogstperiode via een psychologisch schrik-effect de teelt wordt ingekrompen. We hebben wel geprobeerd deze factor in de analyse te betrekken maar de statistische resultaten waren van dien aard dat nadere aandacht niet nodig was (19), dit in tegenstelling met de bevindingen van andere onderzoekers (20).

5. De schattingsresultaten

Zoals gezegd hebben we de schattingen uitgevoerd in procentuele veranderingen. De steekproefperiode is in twee delen gesplitst, vanwege de te onderkennen structurele verandering die heeft plaatsgehad gedurende het midden van de jaren zestig en waarvoor we in par. 2 al getracht hebben een verklaring te geven (21). We presenteren de schattingsresultaten in tabel 2.

6. Commentaar op de resultaten en conclusies

De resultaten van de geschatte modelvergelijkingen zijn niet in strijd met de parameterrestricties, zoals deze op grond van de veronderstellingen in het theoretische model zijn gespecificeerd. Duidelijk komt uit de resultaten van de schattingen naar voren dat voor de eerste periode (1955-1964) er een significant dalende en voor de tweede (een niet sterk significante) opwaartse trend is te onderkennen. Opvallend is dat de schattingsresultaten voor de eerste periode over de hele linie beter zijn (ook al zijn ze absoluut gezien tamelijk pover). Vervolgens is het opmerkelijk dat de prijs als proxy van het rendement van de teelt statistisch betere resultaten oplevert dan de geconstrueerde dekkingsbijdragevariabele. De invloed van de prijs neemt naar het zich laat aanzien af naarmate deze verder in het verleden ligt. Voor de tweede periode geldt dat de

Tabel 2. Een aantal modelspecificaties waarin de relatieve verandering van het areaal kleiconsumptieaardappelen in Nederland in verband wordt gebracht met een aantal verklarende variabelen a)

Verklarende variabelen	\widetilde{DB}_{t-1}	\widetilde{DB}_{t-2}	\widetilde{pca}_{t-1}	\widetilde{pca}_{t-2}	\widetilde{pca}_{t-1}	\widetilde{pca}_{t-2}	constante term	R^2	D.W.
Periode									
1955-1964 specificatie 1	+0,22 (2,86)	+0,24 (2,93)					-5,25 (-1,87)	0,47	1,94
2			+0,35 (3,48)	+0,31 (3,10)			-5,46 (-2,08)	0,54	2,07
3					+0,46 (5,78)	+0,21 (2,62)	-4,02 (-2,33)	0,78	2,38
1965-1978 specificatie 1	+0,09 (4,20)	+0,06 (2,80)					-1,27 (-0,67)	0,53	0,91
2			+0,09 (3,70)	+0,06 (2,38)			-0,88 (-0,44)	0,53	0,91
3					+0,12 (4,26)	+0,04 (1,24)	-0,07 (-0,04)	0,56	0,86

a) Onder de coëfficiënten staan de t-waarden tussen haakjes, en tevens is de gecorrigeerde correlatie-coëfficiënt vermeld.

prijsvariabele uit het verdere verleden bijna geheel irrelevant wordt, hetgeen een indicatie van een verkorting van de vertragingstructuur kan zijn.

Welke conclusies laten deze resultaten nu toe? Hoewel het duidelijk zal zijn dat een grote mate van bescheidenheid gepast is, lijkt het ons desondanks verantwoord vast te stellen dat in de eerste plaats duidelijk is geworden dat er voor de teelt van consumptieaardappelen, over een lange reeks van jaren gesproken, géén om het grondgebruik concurrerende gewassen zijn in het bouwplan van de boer die naar maximalisatie van de dekkingsbijdragen in de vaste kosten streeft (22).

17) De waarde van λ_0 bedraagt 1,2 zodat $\lambda_1 = 0,2$. Voor λ_2 is berekend de waarde 0,6 zodat $\lambda_3 = 0,4$. Zie voor alternatieve schattingen voor λ_3 : E. Harms, *Die Wirtschaftlichkeit des Kartoffelbaues auf leichten Böden*, Göttingen, 1966: de kosten van het pootgoed bedragen daar ca. 66% van de som van de pootgoed-, meststof- en bestrijdingsmiddelenkosten (blz. 196). Zie ook: J.D. Sykes en J.B. Hardaker, *The potato crop: policy and practice*, Wye College, 1962, waarbij een percentage wordt vermeld van 70 van de hierboven omschreven variabele kosten.

18) Gebleken is dat de resultaten niet erg gevoelig zijn voor kleine veranderingen in de geschatte waarde van λ_0 . Zie ons eerder vermeld rapport, blz. 30.

19) Zie ons meer vermeld rapport, blz. 32.

20) Zie K. Ingersent, Models to explain annual changes of the potato acreage in Great Britain since 1955, *The Farm Economist*, no. 10, 1969, en ook: B.J. Revell, A regional approach to the potato acreage planting decision, *Journal of Agricultural Economics*, 1974.

21) Ten einde na te gaan, zoals Tomek heeft beproefd (zie W.G. Tomek, Distributed lag models of cotton acreage response: a further result, *American Journal of Agricultural Economics*, februari, 1972, blz. 108) of het invoeren van dummyvariabelen de schattingen verbeterden hebben we een mechanisatiedummy geprobeerd (zie ons rapport, blz. 32 en 35), met gering succes overigens.

22) Ter illustratie een schatting voor de periode 1955-1964:

$$\begin{aligned} \tilde{\alpha}_t = & 0,50 \widetilde{pca}_{t-1} + 0,22 \widetilde{pca}_{t-2} + \\ & (7,39) \quad (2,23) \\ & -0,13 \widetilde{sbo}_{t-1} - 0,15 \widetilde{gotw}_t - 2,97; \\ & (-1,50) \quad (-1,22) \quad (-1,99) \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} -2 \\ R = & 0,85; D.W. = 2,34. \end{aligned}$$

De bruto geldopbrengst per hectare van suikerbieten en tarwe wordt aangegeven met sbo resp. gotw, (zie ook ons rapport, paragraaf 8.5 en m.n. tabel 1, blz. 27).

In de tweede plaats komt uit de schattingen van de modelparameters (zie tabel 2) naar voren dat de invloed van de prijs en de dekkingsbijdrage op de areaalbeslissing is afgenomen. Tabel 3 geeft hiervan een samenvatting. In deze tabel zijn de afgeronde waarden van de elasticiteit (ϵ) van het areaal kleiconsumptieaardappelen m.b.t. de prijs (p) en de dekkingsbijdrage (DB) van deze teelt aangegeven.

Tabel 3. De elasticiteit van het areaal kleiconsumptieaardappelen (a) m.b.t. de prijs (p) en de dekkingsbijdrage (DB) van deze teelt

Periode	$\epsilon_{p,t-1}$	$\epsilon_{DB,t-1}$
1955-1964	0,30-0,50	$\sim 0,2$
1965-1978	0,05-0,15	$\sim 0,1$

De daling in de waarde van de beide elasticiteiten in de tweede periode t.o.v. de eerste periode duidt op een verstar- ring van het aanbodgedrag (i.c. het areaal) ofte wel een afnemende gevoeligheid voor prijssignalen. Het feit dat de rol van de prijs als regulator op de aardappelmarkt naar het zich laat aanzien gedurende het laatste decennium een veel geringere is geworden, heeft voor de toekomst van de teelt grote consequenties.

Voor we hierop nader ingaan wijzen we, als volgende slotsom, op de trendmatige uitbreiding van het areaal vanaf 1965 tot heden. De verklaring hiervoor moet o.i. in drie factoren worden gevonden. In de eerste plaats oefenen de hoge vaste kosten in de landbouwsector een opwaartse druk uit op het areaal van de teelt waarvoor de grootste investeringen zijn gedaan. Hierbij merken we nog op dat in oogstjaren met hoge tot zeer hoge prijzen de teelt in de daarop volgende jaren wordt uitgebreid, terwijl in de oogstjaren met lage tot zeer lage prijzen de teelt verhoudingsgewijs minder wordt ingekrompen (zie tabel 4). Duidelijk blijkt het niet-symmetrische gedrag m.b.t. de omvang van de verandering van de areaalmutatie t.g.v. lage resp. hoge telersprijzen.

Tabel 4. De reactie van het areaal kleiconsumptieaardappelen volgend op een oogstjaar met een lage, resp. hoge telers- prijs, periode 1965-1978

	Oogstjaren met een lage gemiddelde telersprijs (< 0,75 \bar{X}) a)	Oogstjaren met een hoge gemiddelde telersprijs (> 1,25 \bar{X}) a)
Gemiddelde areaalmutatie in % in het volgende oogstjaar	-3%	+12%

a) Voor de periode 1965-1978 bedraagt \bar{X} = 16 gld./100 kg (exclusief de jaren 1975 en 1976 van extreem hoge gemiddelde telersprijzen van resp. 48 en 52 gld./100 kg). Bron: CBS, *Statistiek van land- en tuinbouw*, telersprijzen kleiconsumptieaardappelen, oogstjaargemiddelden.

Dat het areaal wordt uitgebreid na een jaar met hoge prijzen ligt in de rede; de prijsverwachtingen voor de toekomst zijn positief. De verklaring voor de inertie van het aanpas- singsproces in benedenwaartse richting moet o.i. worden toegeschreven aan de ontwikkeling in het aandeel van de vaste kosten in de totale kosten van de teelt. Bovendien is er door het praktisch verdwijnen van verschillende teelten (zoals vlas en koolzaad) vanwege een dalend rendement, voor de boer een kleiner aantal keuzemogelijkheden ontstaan, omdat een deel van de verdwenen gewassen zijn plaats heeft ingeruimd voor consumptieaardappelen. Verder is het zo dat de techni- sche vooruitgang in de landbouw het mogelijk heeft gemaakt om (vooral op de grote bedrijven, die vroeger procentueel minder aardappelen verbouwden dan de kleinere bedrijven) zonder grote risico's het oogsten in korte tijd zijn beslag te doen krijgen.

Uit beide conclusies blijkt dat de verstar- ring in de dynamiek van het aanbod en de druk tot uitbreiding van het areaal,

daarbij gevoegd de nog steeds toenemende fysieke opbrengst per ha., wat het toekomstig aanbod van consumptieaardap- pelen betreft, wijzen in de richting van een voortdurend groter wordende stroom van op de markt aangeboden consumptie- aardappelen (abnormale weersomstandigheden voorbehou- den). Er is maar één weg om deze hoeveelheden ook in de toekomst te ruimen: de export. Dat is ook wat in de afgelopen jaren is gebeurd. De huidige omvang van de teelt van con- sumptieaardappelen bestaat bij de gratie van de export. Wij wijzen erop dat de toegenomen afhankelijkheid van de aard- appelteelt van de mogelijkheden het overgrote deel naar het buitenland af te zetten alsmede de geconstateerde geringer geworden flexibiliteit van de aanpassingsprocessen door verstar- ring van de produktiekosten tot gevolg hebben, dat het prijsverloop in de loop der jaren een erg grillig karakter krijgt 23). De ontwikkeling van de afgelopen jaren in het prijspeil zou best eens een specimen van de toekomstige kunnen zijn.

Wat is in het kort het toekomstperspectief van de teelt van consumptieaardappelen? Ons inziens zal, gezien de afname van het verbruik van verse aardappelen per hoofd van de bevolking, gezien het feit dat binnen afzienbare tijd te ver- wachten is, dat het verzadigingspunt in de markt van afgeleide produkten wordt bereikt, gezien de daling van de bevolkings- groei in West-Europa, en gezien de ontwikkelingen aan de produktiekant op lange termijn, de voortbrenging van con- sumptieaardappelen ter behoud van een rendabele teelt in Europees verband nog verder moeten worden ingekrompen. Op de vraag of er voor Nederland desondanks ruimte zal blij- ven de teelt nog uit te breiden en de produktie per hectare op te voeren, kunnen we niet met zekerheid een antwoord geven. Zoals wij het waarnemen zijn de lage prijzen van de sei- zoenen 1977/1978 en 1978/1979 niet zozeer het gevolg van de teeluitbreiding die in ons land heeft plaatsgehad als reactie op de „vette” jaren 1975/1976 en 1976/1977 (de hoge prijzen van die jaren waren het gevolg van uitzonderlijke weersom- standigheden en dus van een incidenteel karakter), maar een voorbode van een prijsontwikkeling voor de toekomst die zich (mede gelet op de concurrentie van een land als Frankrijk op onze grootste afzetmarkt: die van West-Duitsland) gemid- deld genomen op een niveau zal afspeelen dat net boven of op het kostprijspeil zal liggen.

F.A.J. van den Bosch
C.P. Veerman

23) De variatiecoëfficiënt van de telersprijzen van kleiconsumptie- aardappelen (oogstjaargemiddelden) van 1955-1964 bedraagt 13% en in de periode 1965-1978 61%, als voor die periode de jaren met extreem hoge prijzen (1975 en 1976) buiten beschouwing worden gelaten dan bedraagt de variatiecoëfficiënt altijd nog 45%.

N.V. SLAVENBURG'S BANK

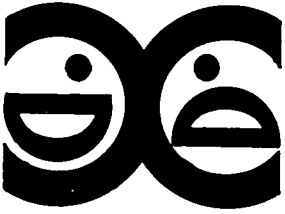
Alle bankzaken
90 vestigingen
in Nederland

Affiliaties te New York,
Los Angeles, Curaçao,
Antwerpen,
Brussel,
Hamburg,
Frankfurt,
Zürich.

HOOFDKANTOOR ROTTERDAM

Sociologische economie als beroep?

DRS. W. A. ARTS
DRS. J. VEENMAN

Inleiding

Enige jaren geleden heeft Van Doorn in zijn *ESB*-column de opmerking gemaakt dat de economie te kort schiet voor de huidige economische problematiek 1). Dit ondanks het feit dat de economische wetenschap zonder twijfel het verst ontwikkelde part vormt uit het totale complex van maatschappijwetenschappen. Dit te kort schieten van de economie heeft naar zijn mening minder te maken met haar denkracht dan met haar spankracht. De economische problematiek is namelijk heden ten dage zozeer uitgegroeid tot een algemeen maatschappelijke problematiek, dat de economische wetenschap het niet meer aankan. Vandaar de groeiende belangstelling voor ruimere vraagstellingen en nieuwe stromingen.

Wil men voldoen aan de toenemende belangstelling voor ruimere vraagstellingen, dan staan er, volgens Van Doorn, twee wegen open: men kan enerzijds de economische wetenschap ondergeschikt maken aan politieke standpunten en systemen of men kan anderzijds de benaderingswijze van de economie uitbreiden tot buiten-economische sectoren, met name die van politiek en bestuur. In beide gevallen is er eigenlijk sprake van een renaissance van de „politieke economie”.

Nu al weer wat jaren geleden signaleerde Van Doorn, in zijn Rotterdamse oratie, nog een derde mogelijkheid: het toepassen van de verworvenheden van de sociologie op de economische problematiek 2). Deze derde mogelijkheid geeft, evenals de eerste twee, een verlangen weer om tot een zekere mate van sociaalwetenschappelijke integratie te komen. Ook bij andere auteurs is de overtuiging terug te vinden dat een betere greep op de huidige problematiek kan worden verkregen als economen en sociologen bereid zijn wat nauwer samen te werken 3). Het is mogelijk een brug te bouwen tussen economie en sociologie als de grenzen tussen de sociale wetenschappen wat minder scherp worden getrokken 4).

Probleemstelling

Als er inderdaad sprake is van een toe-

genomen maatschappelijke behoefte aan het combineren van economische en sociologische verworvenheden, dan zal dat consequenties hebben voor het functioneren van de econoom in zijn beroep en zal dat tevens eisen stellen aan de economische opleiding. Men mag dan immers veronderstellen dat er een grotere vraag ontstaat naar economen die een flinke dosis sociaalwetenschappelijke kennis en vaardigheden in hun opleiding hebben opgedaan.

Aan een aantal Nederlandse universiteiten bestaat al sinds jaren een sociologisch-economische afstudeerrichting die aan bovengenoemde behoefte vorm kan geven. Interessant is het na te gaan wat de maatschappelijke behoefte is aan afgestudeerden van deze richting en of er zo iets als een beroep van sociologisch-econoom ontstaat. Er kan dan gekeken worden naar het functioneren van de betreffende afgestudeerden in de praktijk en — daarop aansluitend — naar de positie op de arbeidsmarkt, die deze afgestudeerden innemen. Het begrip maatschappelijke behoefte is weliswaar meer omvattend, maar tegelijkertijd ook vager en minder grijpbaar. Daarom is voor deze minder pretentieuze benadering gekozen.

Wanneer men het functioneren van de afgestudeerde in de praktijk wil bezien, moet men erop letten *of en in hoeverre* de afgestudeerde in zijn functie gebruik kan maken van hetgeen hem tijdens zijn academische opleiding is bijgebracht. Men kan hem ook vragen welke elementen hij tijdens zijn studie heeft gemist, te beoordelen vanuit zijn functioneren in de praktijk.

In ons land is dergelijk onderzoek verrijkt; onder meer onder juristen, chemici, ingenieurs en economen 5). Uit de onderzoeksbevindingen is reeds een gedeeltelijk antwoord op de door ons gestelde vragen te geven. Het spreekt voor zich dat onze belangstelling zich met name richt op onderzoek onder economen, al zullen we hier en daar een vergelijking maken met andere afgestudeerden, waaronder sociologen.

Alvorens op eigen onderzoeksbevindingen in te gaan, zullen we, in het hierna volgende nagaan in hoeverre

economen zich „vervangbaar” achten door niet-academici of door afgestudeerden van andere studierichtingen. Op deze wijze komt men aan de weet in hoeverre economen (naar eigen oordeel) ook werkelijk als econoom functioneren. Nadat een korte vergelijking is gemaakt met afgestudeerden van andere studierichtingen, zal nader worden ingegaan op de aansluiting tussen onderwijs en praktijk. Hier komt aan de orde het oordeel dat economen hebben over elementen die in hun opleiding zouden hebben ontbroken.

De „vervangbaarheid” van economen

In 1968 verrichtte het Instituut voor Arbeidsvraagstukken (IVA) een groot-scheeps onderzoek naar functies en carrièrepatronen van economen in Nederland. De opdracht daartoe kwam van het Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid dat in 1971 hierover een brochure deed verschijnen 6). In hetzelfde jaar verzorgde Nicolas de wetenschappelijke rapportage van dit onderzoek 7).

Vooral van belang voor onze vraagstelling is hoe beroepsspecifiek de door economen beklede functies zijn. Wat dit betreft heeft Mok een onderscheid gemaakt in „onderbezetting” en „foute bezetting” 8). Voor het laatste verschijn-

1) J. A. A. van Doorn, Politici op school bij de economie, *ESB*, 14 januari 1976, blz. 27.

2) J. A. A. van Doorn, *Arbeidsmarkt en arbeidsbestel*, Assen, 1961.

3) T. Huppes (ed.), *Economics and sociology: towards an integration*, Leiden, 1976, blz. V.

4) Vgl. Louis Lévy-Garboua, *Sociological economics*, Londen, 1979.

5) Voor een vergelijkend onderzoek: G. M. van den Bosch-Zuidgeest en P. J. H. van Montfort, *Academici in het bedrijfsleven*, Alphen a/d Rijn, 1976.

6) *Economen in Nederland*, Verslagen en rapporten van het Ministerie van Sociale Zaken, jrg. 1971-2.

7) F. Nicolas, *Functies en carrièrepatronen van economen*, IVA-rapport, Tilburg, 1971 (deel 1: Tekst, deel 2: Tabellen).

8) A. L. Mok, Is de academicus onderbenut?, *Intermediair*, 10 september 1971.

sel reserveert hij in latere publikaties de term „vervangbaarheid” 9). Van „onderbezetting” zou sprake zijn indien een academisch gevormde te vervangen is door een niet-academicus; van „foute bezetting” of „vervangbaarheid”. (in enge zin) is sprake indien een academicus te vervangen is door een academicus met een andere studierichting. Voor het onderzoek van Nicolas zouden de cijfers, samengevat, er aldus uitzien:

	Eerste functie	Huidige functie
Onderbezetting ...	56,9%	41,8%
Foute bezetting ..	12,7%	23,7%

Slechts 22,6% resp. 31,2% meent een „echte” economistenfunctie te bekleden.

Een ander onderzoek, maar dan specifiek onder academici in het bedrijfsleven, levert voor de onderzochte economisten de volgende antwoorden op:

Meent vervangbaar te zijn door:	
vooral niet-academici	23 %
niet-vakgenoten, zowel academici als niet-academici	30,2%
academici van andere disciplines c.q. afstudeerrichtingen	23,4%
vakgenoten, bij voorkeur academici	6,3%
slechts door academici-vakgenoten 10)	17,1%

Hoewel een directe vergelijking tussen de twee onderzoeken, vanwege het gebruik van andere antwoordcategorieën, niet mogelijk is, kan toch wel een aantal conclusies worden getrokken. Allereerst is duidelijk, dat economisten (opgevat als een homogene beroeps categorie) een geringe „subjectieve domeinclaim” leggen. Dat wil zeggen, dat de mate waarin de econoom meent dat zijn functie uitsluitend door een econoom kan worden uitgeoefend, beperkt is.

Dit brengt ons bij een tweede belangrijk punt. Dat betreft de werkgelegenheidssituatie. Wanneer hooguit één derde van de economisten beweert een echte economistenfunctie te bekleden, dan heeft men hiermee de „ondergrens van de werkgelegenheidsmarkt” voor economisten bepaald 11). Voor de resterende economisten (twee derde van al deze afgestudeerden) geldt geenszins dat zij een „non-competing” groep zijn. Dit is door Nicolas onderkend. Dat blijkt uit enkele citaten:

„Behoren de economisten tot een mededingende groep dan is er sprake van een latente arbeidsmarkt, waar zij moeten „concurreren” met andere academici als b.v. juristen of sociologen, of niet-academici b.v. in de accountancy”, (Nicolas, 1971, blz. 6).

„Het merendeel van de economisten vervult functies, waarin zij in principe de concurrentie van anderen kunnen ondervinden of waarvoor anderen eventueel beter gekwalificeerd zijn. Wanneer economie gewenst wordt geacht, wordt toch vaak om een aanvulling gevraagd uit de sociologie, sociale

psychologie, psychologie, rechten, technologie, wiskunde, management, business-administration, planologie, marktonderzoek enz.. Een jurist, ingenieur, bedrijfskundige, socioloog, sociaal-psycholoog zou de functie ook kunnen vervullen” (Nicolas, 1973, blz. 32/33).

Wat de sociologen betreft voegt Nicolas hier aan toe:

„... ze (zullen) steeds meer ook naar functies moeten solliciteren waarvoor niet specifiek een socioloog gevraagd wordt. Dan worden de sociologen een categorie die sterk zal concurreren met (bepaalde categorieën) ekonomen. Het is dan zeer wel denkbaar dat de ekonomen een stuk van hun werkgelegenheidsmarkt aan sociologen verliezen” (Nicolas, 1973, blz. 33).

Nicolas verwijst hierbij naar een door Hamaker verricht onderzoek naar personeelsadvertenties voor sociologen 12). Hij besluit:

„De sociologen kunnen niet alleen concurrenten zijn voor algemene functies, het is ook mogelijk dat sociologen op gebieden gaan werken die tot dusver specifiek werden geacht voor ekonomen. Het blijkt bijvoorbeeld dat sociologen gevraagd worden voor marktonderzoek, wat te beschouwen is als een onderdeel van marketing. Tot dusver zijn daar nauwelijks sociologen werkzaam” (Nicolas, 1973, blz. 34).

Tot zover „vervangbaarheid”, enerzijds een indicator voor de mate van concurrentie die economisten te duchten hebben van andere academici, anderzijds een maatstaf voor de mate waarin het functioneren in de praktijk aansluit op de opleiding. Wat dat laatste betreft, in de citaten uit Nicolas (1973) komt reeds ter sprake dat naast economische vakkennis behoefte bestaat aan kennis van andere disciplines. Voor we hierop nader ingaan eerst echter kort — uitsluitend ter indicatie — de „subjectieve domeinclaim” van andere afgestudeerden dan economisten.

De „vervangbaarheid” van academici, niet-economisten

Onderzoek van Van den Bosch-Zuid-

Tabel 1.

Mate van vervangbaarheid	Studierichting			
	Ekonomen	Juristen	Chemici	Werktuigbouwkundigen
Niet vervangbaar, tenzij door academici-vakgenoten	17,1%	48,8%	23,9%	28,5%
Vervangbaar door vakgenoten, bij voorkeur academici	6,3%	—	6,1%	7,3%
Vervangbaar door academici van andere disciplines	23,4%	23,1%	41,7%	36,5%
Vervangbaar door niet-vakgenoten, academici of niet-academici	30,2%	17,4%	20,6%	16,8%
Vervangbaar door vooral niet-academici	23,0%	10,7%	7,7%	10,9%
Totaal	100%	100%	100%	100%

Tabel 2.

	„Typische functie”			
	ja	m.o.m.	nee	totaal (100%)
Niet-westerse sociologen	37,5%	25,0%	37,5%	16
Cultureel antropologen	31,3%	31,3%	37,5%	16
Politologen	49,0%	35,5%	15,7%	51
Opvoedkundigen	52,6%	40,1%	7,3%	137
Psychologen	59,0%	32,4%	8,3%	592
Sociaal-geografen	30,7%	42,0%	27,3%	264

geest en Van Montfort biedt de gelegenheid om enig licht te werpen op de „subjectieve domeinclaim” van verschillende groepen van afgestudeerden (zie tabel 1) 13).

Toen Nicolas in 1971 een vervolgonderzoek verrichtte, bekeek hij eveneens de resultaten van onderzoek onder niet-economisten. Met een voorbehoud met betrekking tot de vergelijkbaarheid presenteerde hij de volgende tabel (zie tabel 2) 14).

We zien hieruit dat voor sommige categorieën van academici (i.c. cultureel-antropologen en sociaal-geografen) hetzelfde geldt als voor economisten: slechts één derde meent een „typische functie” te bekleden. Dit in tegenstelling tot b.v. de politologen en de opvoedkundigen (ongeveer de helft) en met name de psychologen (bijna 60%). In desbetreffend onderzoek geven ook sociologen aan in een groot aantal gevallen een „typische functie” te bekleden 15).

9) O.a. A. L. Mok, Externaliteit en verwetenschappelijking: twee condities voor de academisering van beroepsposities, in: A. L. Mok (red.), *Jonge academici in het bedrijfsleven*, Rotterdam, 1972.

10) G. A. van den Bosch-Zuidgeest en P. J. H. van Montfort, *Academici in het bedrijfsleven*, Stichting GITP, Nijmegen, 1972.

11) F. Nicolas, *De arbeidsmarkt voor ekonomen*, IVA-rapport, Tilburg, 1973.

12) H. G. Hamaker, De vraag naar sociologen. Een analyse van personeelsadvertenties, *Sociologische Gids*, 1972, blz. 179-195.

13) O.c., voetnoot 10, tabel 6.

14) O.c., voetnoot 11, blz. 3.

15) ITS, *Werkkringen van sociale wetenschappers en sociaal-geografen*, Nijmegen, 1971; A. R. Westerdiep, *Werkkringen voor sociologen*, Groningen/Amsterdam, 1970 (deel 1: Tekst; deel 2: Tabellen).

Eerder kwam de concurrentie van sociologen voor economen ter sprake. Wanneer nu sociologen menen „echte sociologenfuncties” te hebben, dan lijkt de conclusie zich op te dringen dat economen op hun beurt nauwelijks concurrerend kunnen optreden ten opzichte van sociologen. Toch is dit niet juist, zoals uit gegevens van Hamaker blijkt. Deze concludeert namelijk, dat de grootste vraag naar sociologen komt vanuit de sector bedrijfsleven, terwijl thans de meeste sociologen blijken te werken bij het universitair onderwijs en/of bij onderzoeksinstituten. Uit het onderzoek van Hamaker blijkt voorts dat — evenals dat bij economen het geval is — sociologen in de sectoren universitair onderwijs/onderzoeksinstellingen naar verhouding vaker van mening zijn een „typische functie” te bekleden. Wanneer er nu sprake is van een onderaanbod van sociologen bij het bedrijfsleven, dan zijn het bij uitstek economen met een redelijk zware sociologische component in hun onderwijspakket, die dit gat in de markt kunnen opvullen 16).

Aansluiting onderwijs en praktijk

Wat de aansluiting van opleiding en praktijk betreft, richt de aandacht zich — binnen het kader van dit artikel — vooral op het oordeel van de economen over de eventuele kennismaking met de sociologie tijdens de opleiding. Hiervoor kunnen we terecht bij de onderzoeken van Nicolas.

In het rapport *Economen in Nederland* wordt gesteld, dat vakken die niet direct met economie te maken hebben (als voorbeelden worden genoemd: sociale wijsbegeerte, sociologie, psychologie en geschiedenis), in het algemeen nogal matig worden gewaardeerd. Er wordt aan toegevoegd, dat voor sociologie en psychologie een inleiding wenselijk wordt geacht. Het blijkt zo te zijn, dat economen die de meeste nadruk leggen op bedrijfseconomische vakken in het minst behoefte hebben aan deze wetenschappen.

Meer gedetailleerde gegevens staan bij Nicolas (1971), met name wat betreft de samenstelling van het studiepakket. Er is m.b.t. 19 vakken gevraagd of men van mening is dat zij in het studieprogramma behoren en zo ja, of dit dan moet in de vorm van een inleiding, een bijvak of een hoofdvak. Bovendien werd geïnformeerd naar de belangstelling voor postdoctorale cursussen in die vakken. Wat betreft de sociologie staan hieronder de resultaten (horizontaal gepercenteerd) 17):

Geen antwoord	Niet	Inleiding	Bijvak	Hoofdvak	Postdoctoraal
15,6%	27,2%	34,9%	16,4%	5,9%	5,8%

Hieruit blijkt dat een belangrijk deel van

alle afgestudeerde economen van oordeel is, dat sociologie in één of andere vorm in het studieprogramma moet worden opgenomen.

Ook bij later onderzoek gaat Nicolas in op het door respondenten-economen wenselijk geachte studieprogramma. Hij merkt hier op dat vakken als filosofie, methodologie, wetenschapsleer, sociologie, sociale psychologie, rechten enz. zowel „overbodig” als „tekort” in de opleiding worden genoemd. Ditzelfde geldt echter voor nagenoeg alle terreinen van de economische wetenschap. Nicolas concludeert dan ook niet meer dan dat het duidelijk is, „dat steeds gereede-neerd wordt vanuit de feitelijke beroeps-uitoefening van de ondervraagde” 18). Voorzichtig zou men hier de vraag aan toe kunnen voegen of het nog wel verstandig is de economengroep als een homogene beroepscategorie te beschouwen.

Tussenbalans

In het voorafgaande zijn we, oordelend vanuit het functioneren van de econoom in de praktijk, op tweeërlei

Deze rubriek wordt verzorgd door de vakgroep Sociaal-economisch Beleid van de Erasmus Universiteit Rotterdam

wijze ingegaan op het „nut” van de academische opleiding voor economen. Eerst bekeken we of economen na hun afstuderen ook werkelijk als econoom functioneren, daarna zijn we nagegaan welk hun oordeel is over bepaalde vakken in de opleiding. Vooral de positie van het studievak „sociologie” interesseerde ons daarbij.

Wat het functioneren „als econoom” betreft, concludeerden we dat hooguit een derde der academische gevormde economen een „subjectieve domeinclaim” legt. Dit betekent twee dingen. Allereerst, dat vele economen in hun beroepspraktijk geen of weinig gebruik kunnen maken van hun economische vakkennis, en ten tweede, dat zij concurrentie ondervinden van andere beroepsgroepen. Als keerzijde van de medaille zou kunnen gelden, dat economen met een zware sociologische component in hun onderwijspakket in staat zijn te concurreren met sociologen, en dan vooral waar het gaat om functies in het bedrijfsleven.

Voor het onderwijs houdt een en ander naar ons oordeel in, dat een uitgesproken accent op (uitsluitend) economische vakkennis een onjuiste voorbereiding is op de praktijk, en dat — ter zekerstelling van een deel van de werkgelegenheidsmarkt voor economen — kennis van de sociologie voor een aantal van hen onontbeerlijk is.

Min of meer ter zijde kunnen we het feit dat slechts een derde van de economen meent een „echte” econoomfunctie te bekleden in verband brengen met het aanbod van economiestudenten. In een prognostische studie naar dit aanbod in Rotterdam komt Remmerswaal tot de slotsom, dat het exacter worden van de studie der economische wetenschappen ertoe heeft geleid, dat de belangstelling voor die studie bij eerstejaarsstudenten met een A-opleiding is verminderd, terwijl de interesse bij degenen met een B-opleiding zich heeft gehandhaafd of zelfs iets is toegenomen 19). Het nagenoeg constant blijven van het absolute aantal eerstejaarsstudenten in de economische wetenschappen betekent een relatieve achteruitgang. Een maatregel tegen deze ontwikkeling zou naar zijn mening moeten worden gezocht in de creatie van een nieuwe component in de economische wetenschappen welke meer aanleunt tegen de overige maatschappijwetenschappen. Gezien het voorafgaande zou de ontwikkeling van een dergelijke, minder wiskundige studierichting bepaald geen slecht vooruitzicht betekenen voor de afgestudeerden op de arbeidsmarkt.

Onderzoek onder sociologisch-economen

Hierboven is voorzichtig de vraag gesteld of het wel verstandig is de economengroep als een homogene beroepscategorie te beschouwen. De aangehaalde onderzoeksbevindingen wijzen niet in de richting van een bevestigend antwoord op die vraag. Verre van dat. Evenmin als economen een homogene opleidingscategorie vormen, vormen zij een homogene beroepscategorie. Om aan dit feit recht te doen hebben wij de subgroep van sociologisch-economen aan een nader onderzoek onderworpen. We hebben ons daarbij beperkt tot betrekkelijk recent afgestudeerden in de sociologisch-economische afstudeerrichtingen in de economische faculteiten van de universiteiten van Groningen en Rotterdam. Betrekkelijk recent wil zeggen in de jaren 1972-1977.

Vervangbaarheid van sociologisch-economen

Van de onderzochte sociologisch-economen blijkt slechts 20% van mening te zijn dat de bezette functie ook een

16) O. c., voetnoot 12.
 17) O.c., voetnoot 7, tabel 68.
 18) Idem, blz. 40.
 19) J. J. Remmerswaal, *Prognose tot en met 1991 van het aantal studenten in de Economische Wetenschappen aan de E.U.R.*, rapport 7701/A (3 delen).

echte economenfunctie is. Een deel van deze 20% is dan nog van mening dat zijn functie ook door een niet-academisch gevormd econoom kan worden bezet. Uit dit onderzoek blijkt, evenals uit de eerdere onderzoeken, hoe gering de „subjectieve domeinclaim” is die economen leggen. Als we de meningen over de beroepsspecificiteit van de bezette functies samenvatten, ontstaat de volgende tabel:

	Huidige functie
Onderbezetting	45%
Foute bezetting	41%

Dat hieruit zou volgen dat de werkgelegenheidsvooruitzichten slecht zijn voor sociologisch-economen kan niet worden geconcludeerd. Als we bijvoorbeeld naar de eerdere bezetters van de betrokken functies kijken, dan zien we dat, voor zover de respondenten een voorganger in hun functie hadden, de eerdere bezetters veelal academici waren. Van die academici was 2/3 econoom, maar slechts een gering aantal sociologisch-econoom.

Als we in plaats van naar het verleden naar de toekomst kijken, dan zien we dat volgens de respondenten 2/3 van de opvolgers in hun functie weer een academicus zal zijn, met een grote kans dat het dan om een sociologisch-econoom zal gaan.

Het volgen van een sociologisch-economische afstudeerrichting is volgens 12% noodzakelijk of dringend gewenst voor het bezetten van hun functie en volgens 74% wel nuttig maar niet noodzakelijk. Ten slotte blijkt dat van de onderzochte sociologisch-economen 88% economische kennis toepast en 63% sociologische.

Aansluiting opleiding en praktijk

De belangrijkste motivatie die de respondenten aanvoeren voor hun keuze van de sociologisch-economen afstudeerrichting, is de combinatie van verschillende vakgebieden in deze specialisatie. Deze motivatie wordt door 58% van de respondenten naar voren gebracht. Voor 20% van de respondenten ligt de motivatie in zuivere belangstelling voor het terrein van de specialisatie. Een van de aspecten waarop de gevolgde academische opleiding trouwens het meest positief wordt beoordeeld, vormt de kennis opgedaan van andere vakgebieden en takken van wetenschap en de relatie daarvan met het eigen vakgebied. Ook de in de opleiding opgedane kennis van maatschappelijke verhoudingen en vraagstukken wordt door flink wat respondenten zeer positief beoordeeld. Deze beoordeling geldt niet alleen voor de door de onderzochten bezette functies, maar ook in het

algemeen. Wel specifiek voor die functies is het ongeveer gelijke grote belang dat wordt gehecht aan kennis van de algemene grondslagen van het eigen vakgebied — de economie — en kennis van de algemene grondslagen van andere vakgebieden. Dit in tegenstelling tot gespecialiseerde kennis van de economie en gespecialiseerde kennis van andere vakgebieden, waar niet zo'n groot belang aan wordt gehecht.

Zouden de ondervraagden weer economie gaan studeren, dan zou 2/3 weer de sociologisch-economische richting kiezen; 23% is daar nog niet zeker van en 11% zou het beslist niet doen.

Vanuit de ervaringen in de huidige functie opgedaan, meent geen van de respondenten dat het vak sociologie zeker géén deel van de economie-opleiding zou moeten uitmaken. Bijna de helft meent zelfs dat sociologie een hoofdvak zou moeten zijn. De andere helft is van mening dat met een inleiding in de sociologie of met sociologie als bijvak zou kunnen worden volstaan.

Slotbeschouwing

Tot slot kunnen we stellen dat de in de tussenbalans getrokken conclusies niet worden weersproken door de hier vermelde voorlopige resultaten van een onderzoek onder betrekkelijk recent afgestudeerde sociologisch-economen. Ook deze economen blijken een geringe „subjectieve domeinclaim” te leggen en ook zij blijken aldus te worden geconfronteerd met concurrentie van afgestudeerden uit andere richtingen. Ook hier wordt nog eens het belang benadrukt van kennis en vaardigheden die meer algemeen en minder specifiek economisch zijn.

Hoewel we er, blijkens de onderzoeksbevindingen niet ten onrechte, van zijn uitgegaan dat de economistengroep geen homogene beroepscategorie vormt, blijkt er toch nauwelijks sprake te zijn van het ontstaan van zoiets als het beroep van sociologisch-econoom. Een echte „subjectieve domeinclaim” in deze richting wordt (nog) niet gelegd. Bij het merendeel van de onderzochte afgestudeerden bestaat trouwens ook geen motivatie om dat te doen. De nadruk bij deze groep ligt op het belang van het vergaren van een combinatie van economische kennis en een flinke dosis basis-kennis op andere, vooral sociaalwetenschappelijke, vakgebieden. Het werkterrein dat deze groep bestrijkt, beperkt zich ook niet tot een bepaalde sector van de maatschappij. Uit het onderzoek blijkt dat hun functies vrij gelijkelijk verdeeld zijn over sectoren als bedrijfsleven, overheid, onderwijs en verenigingen, stichtingen enz. Wat het bedrijfsleven betreft, meent Mauk Mulder, in een wat overtrokken taalgebruik, dat de toekomst aan een dergelijke beroeps-

groep is: „De technocraten, die vanuit hun glazen wolvenkrabbers de zaken regelen, hebben de toekomst niet en zijn trouwens levensgevaarlijk. Voor mij staat vast dat de managers nu en in de komende jaren zwaar rekening moeten houden met de maatschappelijke ontwikkeling” (20). Als er bij leden van deze groep al iets van een ontstaand zelfstandig specialisme merkbaar is, dan is dit in de sociale sector van het bedrijfsleven en de overheidsdienst.

Al eerder hebben we gesteld dat bij een beperkt aantal afgestudeerden (20%) blijkbaar wel de motivatie aanwezig is om de sociologische economie als een specifieke specialisatie te beoefenen. Dit deel van de onderzochten wordt ten minste gemotiveerd door zuivere belangstelling voor het terrein van het specialisme. De aansluitende vraag is langs welke lijnen een dergelijk specialisme zich zou kunnen ontwikkelen.

Een eerste vereiste is, zoals in de inleiding van dit artikel al is opgemerkt, dat de grenzen tussen de verscheidene sociale wetenschappen wat minder scherp worden getrokken. Weinig eerbied hoeft te worden betoond voor bordjes met „verboden toegang” bij de afscheidingen. Dan eerst is gezonde samenwerking en concurrentie tussen de verschillende sociaalwetenschappelijke theorieën mogelijk.

Van de economische kant kan een integratiepoging worden ondernomen vanuit de opvatting dat haar benadering tot nu toe superieur is gebleken aan die van de andere sociale wetenschappen. Het gaat er nu om die benaderingswijze uit te breiden tot buiten-economische sectoren. De economische benadering kan vruchtbare oplossingen in petto hebben voor problemen in andere sociale wetenschappen. Het economische programma is per slot van rekening al eerder min of meer succesvol toegepast op de problemen van de politologie. Waarom zou dat programma dan niet vruchtbaar kunnen blijken bij toepassing op problemen die bijvoorbeeld traditioneel als sociologisch worden omschreven (21)?

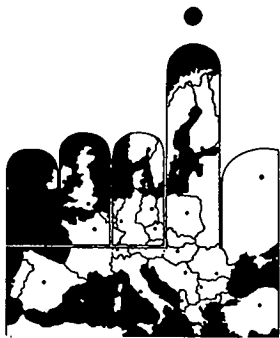
Van de kant van de sociologie dient het uitgangspunt bij een integratiepoging te zijn dat economische processen en handelingen plaatsvinden binnen een maatschappelijk krachtenveld. Dat krachtenveld stelt grenzen aan de aard, de vorm en het resultaat van die handelingen en processen. Wat wel en wat niet mogelijk is, wat wel en wat niet als schaars wordt gedefinieerd, is meestal niet uit de economische theorie af te

20) Interview met Mulder in *de Volkskrant*, 23 april 1977, blz. 2.

21) Vgl. K. D. Opp, *Das ökonomische Programm in der Soziologie*, *Soziale Welt*, 29, 1978, blz. 129-154.

Literatuurkroniek

DRS. E. A. MANGÉ
MR. T. P. J. N. VAN RIJN

P. Van de Meerssche: Europese integratie en desintegratie. 1945-heden. Standaard Uitgeverij, Antwerpen, 1978, 298 blz.

In 1972 verschenen van de hand van deze auteur *Europa van Morgen* en *De Europese integratie*. Beide interessante werken zijn inmiddels uitverkocht. In plaats van nieuwe edities op de markt te brengen, heeft de auteur voorkeur gegeven aan een *up to date* gebrachte synthese van beide boeken.

De opzet is dezelfde gebleven: op chronologische wijze een over- en inzicht geven van het meer dan een kwart eeuw oude Europese integratieproces. De nadruk ligt niet zozeer op de economische aspecten daarvan, maar vooral op de politieke ijver en wedijver, binnen en buiten Europa, die een stimulerende of remmende invloed hebben gehad op dit integratiestreven.

Ongeveer een derde van het boek is gewijd aan de politieke en diplomatieke krachtlijnen in de gebeurtenissen, omstandigheden en feiten die het tot stand komen van de EGKS, Euratom en de EEG hebben bepaald. Terecht wordt hierin in ruime mate aandacht geschonken aan de directe en indirecte gevolgen van de tweede wereldoorlog (nl. een politiek en economisch vacuüm in Europa) en aan de invloed van het politieke steekspel tussen de VS en de Sowjetunie (de Europese desintegratie of integratie in de invloedssfeer van de twee groot-

machten). Maar ook de minder gekende feiten komen ruim aan bod, zoals de stuwende invloed van de „Europese” politici (m.n. R. Mayer, J. Monnet, W. Hallstein, P. H. Spaak, J. W. Beyen, ...) en zoals de verschillen in standpunten tussen de „continentale Europeërs” en de „Britse Europeërs”: terwijl de continentalen vooral streefden naar een — uiteindelijk — Verenigde Staten van Europa, zagen de Britten de Europese eenwording eerder in een Atlantisch Verbond (conform bijvoorbeeld de houding en toespraken van Churchill). In belangrijke mate verklaart dit De Gaulles veto tegen het eerste toetredingsverzoek van Groot-Brittannië, maar ook nog tal van aspecten van het huidige Britse beleid ten aanzien van de Gemeenschap.

In de hoofdstukken 9-15 wordt, op een gelijkaardige wijze, de periode 1958-1970 behandeld, d.i. van het in werking treden van de EEG tot het definitief tot stand komen van de tolonie. Nadruk ligt op het Franse beleid t.o.v. de Europese eenmaking, zoals deze tot uiting kwam in bijvoorbeeld de internationale en Europese denkbeelden van De Gaulle, zijn veto tegen het Britse toetredingsverzoek, de Duits-Franse samenwerking en de crisis van de „lege stoel”. In de laatste vier hoofdstukken komen de volgende aspecten aan bod: de Britse toetreding (een uitstekende analyse van de problemen en de „oplossingen” die ervoor gevonden werden), de problemen

waarmee de EG sinds 1972 geconfronteerd wordt (waarbij de auteur zich evenwel beperkt tot de door het eerste Rapport van Rome aangebrachte problemen (*Limits to growth*) en de energiecrisis en de pogingen om de starheid in het Europese beleidsproces te doorbreken (o.m. de Parijse Topconferenties, het Tindemans-rapport en de oprichting van de Europese Raad).

Ten slotte wordt de chronologische uiteenzetting afgesloten met een thematisch besluit, waarin Van de Meerssche kort een aantal krachtlijnen schetst om opnieuw bezieling in het Europese integratieproces te brengen: herziening van de doelstellingen, bereidheid van de lidstaten om een deel van hun nationale soevereiniteit af te staan aan de Gemeenschap, creatie van een Europese Regering naast een Europees Parlement (met werkelijke bevoegdheden) en de aanpassing van het Europese integratiestreven aan de ontwikkeling van de nieuwe internationale economische orde. In dit korte besluit steekt een dermate veelheid van ideeën (terwijl de middelen om deze te verwezenlijken vrijwel ontbreken) dat het al te ongenueanceerd en zelfs utopisch-idealistisch overkomt in het licht van de Europese realiteit. Maar de auteur kondigt een thematisch boek van zijn hand aan, dat binnenkort zal verschijnen en „waarbij een kritische balans zal worden opgemaakt van datgene wat het Europese integratieproces eventueel heeft gerealiseerd of nog moet realiseren op intern en extern politiek vlak...” (blz. 6). Indien de auteur daarin hetzelfde peil haalt als in dit werk, dan lijkt ons dat de moeite waard om naar uit te kijken.

Tot slot: ieder hoofdstuk wordt afgesloten met een notenregister, maar een bibliografische lijst en vooral een trefwoordenregister ontbreken. Wel werden in bijlage twaalf interessante historische documenten verzameld (zoals bijvoorbeeld de persconferenties van De Gaulle op 14 januari 1963 en 23 juli 1964).

Wil Arts
Justus Veenman

22) Vgl. H. Albert, *Marktsoziologie und Entscheidungslogik*, Neuwied, 1967.

E.A.M.

Hartmut Johannes: Industrial property and copyright in European Community Law, Sijthoff, Leiden, 1976, 315 + VIII blz., f. 92.

De verhouding tussen de industriële en intellectuele eigendomsrechten en het recht van de Europese Gemeenschappen heeft zich de laatste jaren in een enorme belangstelling mogen verheugen. De oorzaak hiervan is gelegen in een reeks van arresten van het Hof van Justitie van de Europese Gemeenschappen. Vooral de invloed die het Europese mededingingsrecht en het beginsel van het vrije goederenverkeer op de industriële en intellectuele eigendomsrechten uitoefenen, wordt in de arresten aan de orde gesteld. De rechtspraak van het Hof heeft op dit punt een enorme ontwikkeling doorgemaakt en maakt die nog steeds door. Ieder jaar worden verfijningen en preciseringen aangebracht.

Uit het bovenstaande moge blijken dat het erg moeilijk is in boekvorm een volledig overzicht van het onderwerp te geven. Dit geldt ook voor het op deze plaats te bespreken boek en niet alleen vanwege het feit dat het al drie jaar geleden verscheen. De originele versie verscheen in 1973 in het Duits onder de titel *Gewerblicher Rechtsschutz und Urheberrecht im Europäischen Gemeinschaftsrecht*. De ontwikkelingen tussen 1973 en 1976 zijn slechts op summere wijze in de Engelse versie bijgewerkt.

Niettemin heeft het boek zeker zijn waarde; al moet worden betwijfeld of de prijs hiermede in een goede verhouding staat. De schrijver geeft een goede inleiding over de beginselen van de verhouding tussen de nationale industriële en intellectuele eigendomsrechten en het Europese gemeenschapsrecht. Bovendien bevat het boek een uitstekend en uitgebreid commentaar op het in deze als een mijlpaal te beschouwen arrest DGG-Metro. Hierbij wordt op een aantal plaatsen de lijn doorgetrokken naar latere plaatsen.

Het voornaamse nut van dit werk is m.i. evenwel gelegen in het tweede deel. Dit bevat een reproductie in het Engels van alle arresten van het Hof van Justitie en beschikkingen van de Commissie tot 1976, die betrekking hebben op industriële en intellectuele eigendomsrechten. Voorts zijn opgenomen enkele relevante uitspraken van nationale rechters en van toepassing zijnde passages uit de mededingingsverslagen van de Commissie. De opgenomen teksten (tot die uit 1974 en later) zijn alle voorzien van een kort commentaar.

T. v. R.

A. Bloed: Comecon en socialistische economische integratie. Aspecten van Oost-West-relaties. Serie Studentenscripties nr. 4/78, Interuniversitair Instituut voor Internationaal Recht en T. M. C. Asser Instituut, Den Haag, 1978, 85 blz.

Het T.M.C. Asser Instituut publiceert regelmatig interessante studentenscripties op gebied van het internationaal recht. Dat Bloeds scriptie over de Council for Mutual Economic Assistance (Comecon) aan de beurt is gekomen,

Deze rubriek wordt verzorgd door het Europa Instituut van de Rijksuniversiteit Leiden

is verheugend: in ons taalgebied is immers weinig over deze, hoe dan ook interessante internationale organisatie gepubliceerd, terwijl er zowel vanuit wetenschappelijk als vanuit politiek oogpunt de laatste jaren een toenemende belangstelling voor bestaat. Hiervoor kan o.m. worden gewezen op de recente, alsnog voorzichtige contacten tussen de EG en Comecon en op de toenemende verschuiving van bilaterale handelsakkoorden naar samenwerkingsakkoorden tussen Oost- en Westeuropese landen. Pluspunt is tevens, dat het om een beknopte, overzichtelijke en goed leesbare publikatie gaat, die tevens een aantal relevante Comecon-documenten en een interessante literatuurlijst bevat.

Na een schets van het ontstaan en de ontwikkeling van de Comecon (hfst. 2) wordt de institutionele structuur ervan doorgelicht (hfst. 3). Vervolgens wordt de economische ontwikkeling van de Comecon-landen in grote lijnen geschetst en de functie van de economische integratie hierin besproken (hfst. 4). Tot slot van dit hoofdstuk worden de voornaamste hinderpalen voor deze integratie aangeduid. Daarna komt een aantal aspecten van de economische samenwerking tussen oost en west aan de orde (hfst. 5), welke worden belicht vanuit de ideologische, politieke en economische optiek van de oostbloklanden. Besloten wordt met een aantal politieke

aspecten die met betrekking tot de Comecon, dat in de eerste plaats toch een *politiek* samenwerkingsakkoord is, een belangrijke rol spelen (hfst. 6): de principiële tegenstrijdigheid tussen de Comecon-landen (die trouwens duidelijk tot uiting komt in hun betrekkingen met de EG), het gebrek aan ideologische basis t.a.v. de internationale betrekkingen en het overwicht van de Sovjetunie in het Comeconverband.

Voor een eerste kennismaking met de Comecon en een aanduiding van enkele belangrijke aspecten van de Oost-West-relaties is dit werkje zonder twijfel een aanrader, al moet steeds voor ogen gehouden worden, dat het „slechts” om een studentenscriptie gaat. Zo komen verschillende interessante aspecten niet of nauwelijks aan bod, terwijl bij de besproken punten geen al te grote diepgang mag worden verwacht.

Spijtig genoeg wordt het werk ontwaard door een aantal ongenueanceerde, zelfs misplaatste uitspraken wanneer de auteur zich, zonder veel kennis van zaken, op het gladde ijs van de economische orde begeeft. Zo stelt hij bijvoorbeeld: „In de Sowjet-Unie gruwet men van elk particulier inkomen uit vermogen, terwijl men in het westen slechts al te grote verschillen in inkomen uit vermogen wil beperken” (blz. 37).

E. A. M.

J. Szita: Perspectives for all-European Economic Co-operation. A. W. Sijthoff, Leiden, 1977, 371 blz.

In de Engelse vertaling van dit Hongaarse werk wordt een krachtig pleidooi gehouden voor een vèrgaande economische samenwerking tussen alle Oost- en Westeuropese staten. In deel 1 wordt gewezen op een aantal veranderingen in de internationale economische en politieke betrekkingen, die volgens de auteur de basis vormen voor deze „geheleuropese” samenwerking; de verschuivingen in de internationale arbeidsverdeling, de toenemende interdependentie en regionalisatie in de wereld-economie, het failliet van de „kapitalistische” internationale orde, de toenemende noodzaak van economische en politieke veiligheid in Europa en in het bijzonder de groeiende vervlechting van de Europese landen ingevolge de ontwikkeling van de Oost-Westhandel.

Deel 2 zet de globale strategie voor deze samenwerking uiteen. Deze wordt in deel 3 vervolgens toegepast op de verschillende terreinen waarop deze samenwerking betrekking moet hebben: buitenlandse handel, industriële samenwerking, energie, landbouw, vervoer en communicatie, wetenschappelijk onderzoek en technologie, monetaire en financiële problemen. In deel 4 wordt ten slotte een blauwdruk gegeven van de in-

**BRINKMAN'S
BOEKHANDEL**
Jodenbreestraat 23 - kamer 2386
Amsterdam - Tel.: 020 - 525 4024

Ons specialisme?
Accountancy, financiering,
automatisering, marketing,
organisatie, economie
en geografie.
Alle NIVRA-studieboeken.
Uit voorraad? Bestellingen?
Verzending in binnen- en buitenland?
GEEN ENKEL PROBLEEM.

stitutionele structuur voor dit samenwerkingsverband.

Kan ik met vele voorstellen van de auteur grosso modo akkoord gaan (zij het vaak om andere redenen dan de aangehaalde), dan vallen bij de lectuur van dit moeilijk-leesbare werk toch een aantal zaken door de mand. Niet alleen omzeilt Szita handig een aantal problemen, zoals die met betrekking tot de economische orde, de planning, het bilateralisme versus multilateralisme en een aantal monetaire zaken, maar ook doet een aantal analyses — op zijn zachtst uitgedrukt — de wenkbrauwen fronsen. Zo bijvoorbeeld de analyse van de politieke voorwaarden voor het scheppen van de Europese samenwerking (blz. 81-87): alleen de Westeuropese staten „doen moeilijk”, de Oosteuropese landen leggen geen strobreed in de weg en streven er met een voortdurende inzet van al hun krachten permanent naar om deze samenwerking van de grond te krijgen. Of zoals de auteur het uitdrukt: „...the socialist countries persistently initiate the extension of European co-operation, whereas procrastination and political resistance are manifested on the side of the West-European countries...” (blz. 82).

Een ander voorbeeld: op blz. 93 wijst de auteur op de graduele vermindering van de verschillen inzake economische ontwikkeling tussen de Comecon-landen, waarbij hij poneert dat „this is one of the greatest achievements of the economic co-operation among the socialist countries”. Niet alleen is deze verklaring van twijfelachtig allooi, maar bovendien wijst hij op de toenemende

economische verschillen tussen „the developed West-European and the industrially backward, mostly South-European capitalist countries such as Spain, Portugal, Turkey, Greece, Cyprus and Malta” (blz. 92). Over de economische ontwikkeling van de EG-lidstaten en het eventueel EG-effect wordt niet gerept...

Ten slotte nog een laatste voorbeeld. Szita vindt het probleem in de economische betrekkingen van het al of niet bestaan van convertibiliteit tussen de betrokken munten niet belangrijk. Door de voorstanders ervan (lees: kapitalistische landen) wordt dit op ongegronde redenen overdreven (blz. 118). Indien men echter enigzins weet heeft van de moeilijkheden die de Comecon-landen op dit gebied gehad hebben en nog steeds hebben, dan laat deze passus zich toch anders lezen...

„Niets kenmerkt zozeer de grote sociale waarheden, de economische waarheid in het bijzonder, als hun neiging te beantwoorden aan de wensen van de doorslaggevende economische belangen” (J. Galbraith, *De eeuw der onzekerheden*, Amsterdam 1978, blz. 81): dit illustreert waarom dit Hongaarse werk ook interessant is om te lezen, maar dan in een andere zin dan de auteur heeft bedoeld.

E.A.M.

K. J. M. Mortelmans: De invloed van het Europees gemeenschapsrecht op het Belgisch economisch recht. Kluwer, Antwerpen, 1978, 792 blz.

E.A.M.

Dit omvangrijke proefschrift telt drie delen. Het eerste, meest omvangrijke, deel geeft een gedetailleerde inventarisatie van het Belgisch economisch recht (in zijn ruime betekenis) en de invloed van het gemeenschapsrecht daarop. Door het gebruikte classificatiesysteem kan ondanks de overvloed aan concrete gegevens toch een lijn worden gezien en het geheel overzichtelijk worden gehouden. Het tweede deel interpreteert de verzamelde gegevens. Vooreerst wordt de materiële invloed van het gemeenschapsrecht onderzocht op de grondslagen van het Belgisch economisch recht, op de economische agenten, de ordening, het economisch beleid en op de rechtshandhaving. Vervolgens worden de formele en institutionele invloed bekeken, zowel vanuit het gemeenschapsrecht als vanuit het Belgisch economisch recht. In het derde deel worden ten slotte de verzamelde en geïnterpreteerde gegevens vanuit een juridisch waarderingskader op hun kwaliteit beoordeeld.

De originele aanpak van de materie, namelijk een geleidelijk abstraheren van de verzameling gegevens, brengt de auteur tot een aantal waardevolle suggesties om de invloed van het gemeenschapsrecht te vergroten en te verbeteren. Een uitgebreide bibliografie (348 juridische en economische titels!), een zakenregister en een besluitenregister (zowel voor België als voor de EG) versterkt nog de betekenis van dit waardevolle (naslag)werk.

ESB

Mededelingen

Lezing Mark Blaug

De Professor F. de Vries Stichting organiseert een tweetal lezingen door Prof. Mark Blaug van de London School of Economics. Het onderwerp zal zijn: „A methodological appraisal of Marxian economics”.

Datum: donderdag 11 oktober 1979 van 11.00 uur tot ± 12.00 uur en van 14.30 uur tot ± 15.30 uur. Plaats: Erasmus Universiteit Rotterdam, zaal A1. Inlichtingen: Professor F. de Vries Stichting, p/a NEI, Burg. Oudlaan 50, tel. (010) 14 55 11.

Symposium „Honderd jaar Limperg”

Op 21 december 1979 is het honderd jaar geleden, dat Prof. Dr. Th. Limperg werd geboren. Ter gelegenheid daarvan organiseert het Limperg Instituut, een interuniversitair instituut voor accountancy, waarin vijf instellingen van we-

tenschappelijk onderwijs en het Nederlands Instituut van Registeraccountants samenwerken, op 14 december 1979 in één der zalen van de Universiteit van Amsterdam (Oudemanshuispoort) een symposium, waarin zal worden getracht de veelzijdigheid van Limpergs persoonlijkheid en de betekenis van zijn wetenschappelijke arbeid en inzichten voor de huidige tijd tot uitdrukking te brengen.

Ter gelegenheid van deze dag worden twee bundels uitgegeven: een bundel essays over onderwerpen die bijzonder aandacht van Limperg hebben gehad (met bijdragen van P. Kuin, P. Verburg, W. Hessel, J. J. Klant, R. Slot, A. B. Frielink, A. C. R. Dreesmann en M. P. Gans) en een bundel *Herinneringen aan Limperg*. Aan deze bundels zal tijdens het symposium aandacht worden geschonken.

Degenen die belangstelling hebben voor het bijwonen van genoemde bijeenkomst, wordt verzocht *schriftelijk* de daartoe in september 1979 verschijnen-

de brochure met inschrijvingskaart aan te vragen bij: Limperg Instituut, postbus 7984, 1008 AD Amsterdam.

Conferentie Energie en milieu

De Aktie Strohalm en het Energie Studie Centrum van het ECN organiseren op 28 september a.s. een conferentie over „Energie en milieu”. Sprekers: Prof. Dr. J. M. Dirken, Drs. P. J. Schroevers, Dr. Ir. K. A. Nater, Ir. Th. G. Potma, Drs. C. Midden, Prof. Dr. P. de Wolff en Mr. W. Hoogendijk. Tijdens de lunchpauze wordt een energiemarkt georganiseerd waaraan door verschillende verenigingen zal worden meegewerkt.

Plaats: Jaarbeurscongreszaal, Jaarbeursplein, Utrecht. Aanvang: 10.15 uur. Kosten f. 17,50 (lunch: f. 8,50). Aanmelding en inlichtingen: Energieonderzoekcentrum Nederland, Bureau Voorlichting, Scheveningseweg 112, Den Haag, tel.: (070) 51 45 81, tst. 145.

Symposium huishoudkunde

De Vakgroep Huishoudkunde aan de Landbouwhogeschool organiseert op 4 en 5 oktober 1979 een symposium over „De plaats van de huishoudvoering tussen individu en samenleving. De invloed van interne en externe determinanten op structuurveranderingen in de huishouding”. Dit symposium vindt plaats in het IAC te Wageningen en bestaat uit lezingen en discussies in werkgroepen. De lezingen worden gehouden door wetenschappelijk medewerkers van de Vakgroep Huishoudkunde en door Prof. K. E. Walker van de Cornell Universiteit (VS).

Programma's en aanmeldingsformulier zijn bij de Vakgroep Huishoudkunde verkrijgbaar. Inlichtingen: Ir. S. C. W. Kamil, tel.: (08370) 83 310 en Mw. G. van de Westeringh, tel.: (08370) 82 584.

Studiemiddag publieke sector

Op vrijdag 28 september a.s. organiseert het Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven weer haar traditionele discussiemiddag. In tegenstelling tot voorgaande jaren zal de bijeenkomst ditmaal niet in het Congresgebouw te Den Haag worden gehouden, maar in de Balzaal van het Hilton-hotel, Weena 10,

Rotterdam (aanvang: 13.30 uur). Het onderwerp luidt: „De publieke sector in de jaren tachtig”.

Inleiders: Prof. Dr. L. F. van Muiswinkel; Prof. Dr. G. A. Kessler en Dr. H. J. Witteveen. De bijeenkomst staat onder leiding van Prof. Dr. D. J. Wolfson. Na afloop van de inleidingen is er gelegenheid voor discussie.

De discussiemiddag is voor iedere belangstellende vrij toegankelijk. Om een indruk te krijgen van het te verwachten aantal bezoekers stelt het Instituut het op prijs indien men het bezoek even telefonisch (070 - 64 58 73) kan aankondigen.

Heineken vormt een internationaal dranken-concern met 9 productie-eenheden in Nederland voor bier, gedistilleerd en frisdranken, met daarnaast handel in wijn. De onderneming heeft o.m. belangen bij meer dan 50 brouwerijen in de wereld die tezamen met de export ca. 170 buitenlandse markten bestrijken.

econometrist

Binnen de afdeling Marketing Onderzoek, gevestigd in ons kantoor te Zoeterwoude bestaat een plaatsingsmogelijkheid voor een econometrist of een kwantitatief econoom.

De funktionaris zal rapporteren aan het hoofd van de afdeling en zich ten behoeve van een van onze productiegroepen gaan bezighouden met het analyseren en prognostiseren van markt- en afzetontwikkelingen.

In het kader van deze werkzaamheden zal hij contacten moeten onderhouden met o.a. de afdelingen marketing, verkoop, productie en automatisering. Voor deze interessante functie zoeken

wij gegadigden in de leeftijd tot 30 jaar, die naast een voltooide studie bedrijfseconomie beschikken over goede samenwerkingsvaardigheid en kontaktuele eigenschappen.

Een sterk analytisch vermogen, creativiteit en goede uitdrukkingsvaardigheid in woord en geschrift menen wij daarnaast zeker als eis te mogen stellen.

Geïnteresseerden wordt verzocht hun sollicitatie te richten aan Heineken Brouwerijen B.V., t.a.v. Personeelszaken Kantoor, Burgemeester Smeetsweg 1, 2382 PH Zoeterwoude.

**Welkom bij
HEINEKEN**